

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Ina Beović

Diplomski rad

Slika grada Omiša od 1797. do 1945. godine

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Zagreb, 2015.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

SLIKA GRADA OMIŠA OD 1797. DO 1945. GODINE

Diplomski rad

Ina Beović

Rad obuhvaća prezentaciju promjena u gradu Omišu u razdoblju od 1797. do 1945. godine. Točnije, riječ je o prikazu razvoja grada od pada Mletačke Republike do kraja Drugoga svjetskog rata. Nakon pada Mletačke Republike, Omiš je došao pod vlast Austrije te se ubrzo našao u rukama Napoleona čija vlast u Dalmaciji traje do 1815. godine, nakon čega slijedi dugo razdoblje druge austrijske uprave. Devetnaesto stoljeće vrijeme je romantizma i otkrivanja nepoznatih krajeva. Tako je – zahvaljujući Albertu Fortisu i njegovom *Putu po Dalmaciji* – potaknuta znatiželja i kod ostalih istraživača, poput Louisa François Cassasa, Giacomina de Concine, Johna Gardnera Wilkinsona. Osim podataka iz putopisa, promjene u gradu možemo pratiti i preko grafika i litografija iz toga vremena. Jedna od najpoznatijih veduta Omiša je prikaz Johanna Högelmuellera iz 1843. godine, na kojoj se vidi smještaj grada podno litica na ušću rijeke Cetine. Početkom XX. stoljeća uvidjela se važnost Cetine te se ubrzo podiže Hidroelektrana Kraljevac koja je potaknula industrijalizaciju grada. Osnivanje Industrijske zajednice značilo je vrhunac industrijske proizvodnje u Omišu dvadesetih godina prošloga stoljeća. U sastavu Industrijske zajednice nalazile su se tvornice koje su u potpunosti promijenile gradsku sliku. Mijenjanje gradske slike vidljivo je u novim medijima koji su zamijenili grafike. Naime, riječ je o razglednicama i fotografijama. Činjenica da je veduta Omiša prikazana u mediju razglednice povezujemo i s povećanim dolaskom turista. Međuratno razdoblje obilježeno je polaganim padom industrije i povećanim dolaskom turista, o čemu svjedoči nestabilno gospodarstvo, ali i velik broj hotela u odnosu na broj stanovnika. Dvije različite gospodarske grane nisu mogle biti izjednačene, to je uvjetovalo slabljenje industrije i činjenicu da je Omiš i danas turistički grad, iako su u samom središtu grada vidljivi spomenici industrijske proizvodnje, zahvaljujući stogodišnjoj tradiciji tvornice tjestenine *Cetina*.

Rad je pohranjen u: Knjižnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 81 stranicu, 28 slika, 4 karte. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *Dalmacija, Omiš, Cetina, industrijalizacija, Industrijska zajednica, putopisi, grafike, turizam.*

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Ocjenjivači: prof. dr. sc. Zlatko Jurić, dr. sc. Franko Ćorić, doc.

Datum prijave rada: veljača 2014.

Datum predaje rada: lipanj 2015.

Datum obrane rada:

Ocjena:

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Omiš 1797. godine	5
3. Prva austrijska uprava i Napoleon	11
3.1. Slika Omiša u putopisima do 1815. godine.....	14
4. Druga austrijska uprava, od 1815. do 1848. godine.....	17
4.1. Slika Omiša od 1815. do 1848. godine	19
5. Narodni preporod	23
5.1. Mijenjanje gradske slike.....	26
6. Cetina i more	33
6.1. Industrijalizacija	36
6.1.1. Slika grada u razvoju.....	40
7. Međuratno razdoblje	45
7.1. Turistička slika grada	48
8. Zaključak	51
9. Prilozi	53
9.1. Slike.....	53
9.2. Karte	68
10. Popis literature.....	72
11. Popis ilustracija	76

1. Uvod

Lokalna povijest i ljepota prirodnog kraja probudile su u meni želju za pisanjem diplomskog rada koji u svojem naslovu obuhvaća naziv grada Omiša te dvije godine koje predstavljaju kako kraj jednog razdoblja tako početak zanimljivog povijesnog perioda. Godina 1797. označava prestanak postojanja aristokratske vladavine na Jadranu – Venecije – ali i početak povijesnog previranja za prevlast na tom teritoriju. Nakon Venecije, na vlast kratko dolazi Austrija, potom Napoleon koji sa svojim maršalima i generalima u kratkom i burnom vladanju Dalmacijom navješćuje revolucionarne ideje kako na polju infrastrukture i uprave tako i školstva i zdravstva. Ubrzo, 1815. godine Dalmacija se ponovno nalazi u rukama austrijske vlasti koja je trajala do kraja Prvoga svjetskog rata, tj. do 1918. godine. U okvirima svjetske povijesti, XX. stoljeće obilježeno je kao dinamično razdoblje koje je pretrpjelo dva svjetska rata. Iz tih okvira ne odskaače ni današnja Hrvatska koja je bila podijeljena na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Tri nekadašnja kraljevstva bila su dijelovi Kraljevine Jugoslavije koja se stalno nalazila u sukobu Hrvatske i Srbije. Želja hrvatskog naroda da se osamostali nakon stoljeća unija, saveza i srednjoeuropskih monarhija i dinastija nije se ostvarila ni uspostavom Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine. Drugi svjetski rat, koji je trajao do 1945. godine, pogodio je i Hrvatsku koja se nalazila u sastavu Jugoslavije.

Cilj diplomskog rada je smjestiti Omiš u to povijesno razdoblje i pratiti jedan provincijski grad koji se budi i razvija na svojim kontrastima koji ga podižu i vraćaju mu staru slavu u dalmatinskom povijesnom kontekstu. Diplomski rad obuhvaća povijest industrije u Dalmaciji, povijest turizma i lokalnu povijest, a svaka od njih spaja se jednu sliku koju na koncu želim predstaviti. Osim povijesnih činjenica i podataka, uz pomoć likovnog materijala, grafika, fotografija i razglednica ću pokušat predložiti razvoj grada Omiša.

Dugo povijesno razdoblje koje je obuhvaćeno radom podijelila sam na način da prikazem grad u jednom kraćem i značajnijem povijesnom okviru. Kratki povijesni uvod obogaćen je i umjetničkom produkcijom, bila ona književnog ili likovnog izričaja. Početak XIX. stoljeća obilježen je dolascima stranih znatiželjnika i zaljubljenika u dalmatinski kraj. Čitajući putopise od Alberta Fortisa nadalje, može se vidjeti da je Omiš uvijek budio snažne osjećaje kod posjetitelja. Njegov izniman smještaj i bogatstvo proizašlo iz skladnih opreka bili su odskočna daska grada kroz povijest – od obrambenoga, prirodnoga i industrijskoga pa sve do turističkog aspekta. Diplomski rad podijeljen je na pet povijesnih razdoblja. Prvo poglavlje obuhvaća povijesnu i gospodarsku situaciju na području Omiša pred sam kraj Mletačke

Republike. Slika grada iz razdoblja XVIII. stoljeća vidljiva je iz šireg povijesnog, gospodarskog konteksta koji je vladao u Dalmaciji. Najrelevantniji opis grada tog razdoblja prikazan je u djelu Alberta Fortisa *Put po Dalmaciji* koje nam predočava tadašnju gospodarsku sliku grada, bez prevelikih opisa pojedinih građevina. Podaci iz knjige *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, u kojoj je Omiš spomenut u tragovima, uz pomoć Fortisa i mletačkih grafika omogućuju nam prezentirati sliku grada s kraja XVIII. stoljeća.

Krah Mletačke Republike i dolazak Habsburgovaca na vlast nije uvelike promijenio lošu gospodarsku situaciju u Dalmaciji. Stanje se pokušalo samo regulirati, ali ne i poboljšati. Dolazak Francuza na vlast u Dalmaciji označava početak promjena koje su nastupile na upravnom, sudskom, obrazovnom i infrastrukturnom polju. Međutim, vlast je kratko trajala da bi revolucionarne građanske ideje zaživjele na tradicionalnom i gospodarski nerazvijenom tlu. Umjetnost Dalmacije na početku XIX. stoljeća oslanjala se na predaju renesansnih komuna te je novo razdoblje označilo polagano buđenje i interes inozemnih istraživača za uvenulom, nekadašnjom rimskom, pokrajinom. Njezina prirodna ljepota i raznolikost bile su vodilja istraživačima tijekom cijelog XIX. stoljeća da zapišu sliku pokrajine, ali i grada Omiša. Drugo poglavlje diplomskog rada obuhvaća razdoblje prve austrijske uprave i francusku vlast na području Omiša te njegovu prezentaciju preko literarnih i grafičkih predložaka.

Treća povijesna jedinica obuhvaća drugu austrijsku upravu na području Dalmacije sve do početka narodnog preporoda, koji je u gospodarski zaostaloj i politički nedovoljno osviještenoj pokrajini došao kasnije. Dolazak druge austrijske vlasti u Dalmaciju označio je poljoprivredno i gospodarsko buđenje Omiša i njegov polagani napredak koji je kulminirao početkom XX. stoljeća. Kako se gospodarska slika poboljšavala tako su se i slike grada sve češće javljale u putopisima i na grafikama. Prvi zabilježeni katastarski prikaz grada potječe iz 1832. godine, a predočava razvijenost grada u svim aspektima, od poljoprivrednih, gospodarskih čestica do lokacije sakralnih građevina (v. Slika 1).

Sljedeće poglavlje rada odnosi se na narodni preporod koji je u Dalmaciji imao vrhunac šezdesetih godina XIX. stoljeća. Dolazak Ljudevita Gaja u kulturno najosviješteniji grad Dubrovnik i njegova promocija narodnih i preporodnih ideja ostavili su veliki dojam na cijelu Dalmaciju. Djelovanje Mihovila Pavlinovića i franjevac koji su štitili kulturno naslijeđe, otvaranje hrvatskih škola, pobjeda narodnjaka na izborima koji su slijedili nakon brojnih diktatura, bili su snažniji od autonomističkog pokreta, djelovanja italofila i nasilnoga sputavanja svega što je hrvatsko.

Slika grada s početka XIX. stoljeća uvelike se promijenila na početku novoga stoljeća koje je bilo obilježeno intenzivnom industrijalizacijom. Literatura s početka XX. stoljeća, ali i

brojnija literatura koja se bavi tim razdobljem, omogućila je bolju vizualizaciju i predodžbu grada u vihoru promjena. Prirodni kontrasti koji su mamili pogled i ispunjavali stranice putopisa u XIX. stoljeću, na početku XX. stoljeća počeli su pisati jednu novu povijest. Rijeka Cetina u svojem toku otkriva niz prirodnih ljepota, velikih slapova koji su bili nadahnuće putopiscima, ali u zaletu industrijalizacije grada predstavljaju pokretnu točku. Omiš zahvaljujući podizanju Hidroelektrane Kraljevac počinje svoj industrijski uzlet. Električna energija, smještaj na ušću rijeke i blizina mora omogućile su da Omiš postane jedan od triju dalmatinskih središta. Gledajući grad u užem dalmatinskom prostoru, riječ je o srednjodalmatinskom gradu smještenom na području bogatom tupinom, koje obuhvaća potez od Splita do Makarske. Industrijalizacija, podizanje tupinoloma i sukladno tome osnivanje tvornica cementa ubrzali su gradske mijene. Slika grada se mijenja, čemu svjedoče brojne fotografije i razglednice s početka XX. stoljeća. Osim tvornice cementa u Ravnicama, Industrijska zajednica, koju je osnovao Milan Marušić, podiže tvornice na području današnje gradske plaže. Industrijalizacija je promijenila gradsku sliku. Omiš više nije bio grad opasan zidinama, njegov perimetar se proširio. Stara gradska jezgra postala je premalena za nove sadržaje koji su obogatili grad. Budući da je pojačana industrijska proizvodnja privlačila stanovništvo okolnih sela u grad, promijenila se i demografska slika grada. Tako je grad – koji je na početku XIX. stoljeća brojao oko 700 stanovnika – na početku XX. stoljeća imao 1300 stanovnika.

Posljednje povijesno poglavlje bavi se međuratnim razdobljem koje je, što se tiče političke povijesti, bilo izrazito burno. Kraj Prvoga svjetskog rata označio je ulazak u novu državu, potom njezino sjedinjenje s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo SHS, koje je 1919. godine nazvano Kraljevinom Jugoslavijom. Česte političke smjene slabile su ionako već oslabljenu Dalmaciju. Omiš se u međuratnom razdoblju pokazao kao jedno od industrijskih središta koje je zahvaljujući izgrađenoj HE Kraljevac doživjelo industrijski skok, ali svjetska gospodarska kriza i početak Drugoga svjetskog rata uvelike su oslabili industriju omiškog kraja. Industrija i turizam na malom gradskom području nikako nisu mogli ići ruku pod ruku. Kako je industrija oslabila tako je turistička ponuda grada počela zauzimati motive na razglednicama. Uređena plaža, gradski hoteli i prirodne ljepote svakom novom sezonom privlačile su brojne turiste, o čemu svjedoči prvi turistički vodič grada Omiša iz 1926. godine, koji je doživio drugo izdanje 1932. godine.

Iako tema rada obuhvaća razdoblje do 1945. godine, bitno je spomenuti grad u sadašnjem kontekstu, njegovim mogućnostima i turističkoj ponudi koje ne nedostaje, ali koja bi trebala biti poboljšana.

Prilikom pisanja diplomskog rada koristila sam se pisanim i slikovnim materijalima koji su pomogli upotpuniti i prezentirati sliku grada u dugom povijesnom razdoblju. Srdačno zahvaljujem knjižničarima Gradske knjižnice Omiš koji su mi omogućili olakšan pristup *Zavičajnoj zbirci* te arhivu Jakova Tomasovića, omiškog kroničara i pjesnika. Također, veliko hvala zaposlenicima gradske uprave te njihovoj pomoći oko starih prikaza katastra grada. Zahvaljujem gospodinu Čedomiru Vojnoviću koji je ustupio informacije koje su nedostajale za upotpunjavanje cjelokupne slike grada.

2. Omiš 1797. godine

Kako bi se stekla šira slika o stanju u Dalmaciji potkraj vladavine Mletačke Republike, potrebno je ukratko prikazati političku i gospodarsku situaciju tijekom stoljećā mletačke vlasti. Prodajom Dalmacije 1409. godine Mlečani su do 1420. godine osvojili obalu od Novigrada u zapadnoj Istri do Žrnovnice u Poljicima. Mlečani svoje granice nisu smatrali konačnima te su do sredine XV. stoljeća osvojili Omiš, Poljica, Neretvu i Krajinu. Zidine srednjovjekovnog Omiša uništene su tijekom rata Stjepana Vukčića Kosače i Venecije 1440. godine te su uz popravke služile do kraja XV. stoljeća, nakon čega slijedi obnova gradskih bedema. Velika opasnost koja je prijetila Europi bilo je Osmansko Carstvo koje je stalnim napadima ugrožavalo lokalno stanovništvo i sigurnost u gradovima. Kako bi zaštitili svoje interese, trgovinu i gospodarstvo, Mlečani su počeli zidinama opasavati gradove i popravljati stare bedeme. Osim zbog osmanlijskih osvajanja, situacija je bila teška i zato što su stalne epidemije kuge i gladi harale novoosvojenim područjem. Osvajanjem Bosne Osmanlije su postale susjedi Dalmacije te su od 1468. godine učestale provale na područja dalmatinskih gradova. Iako su osvojili zaleđe Omiša, sam grad nisu pokorili, unatoč snažnom opsjedanju zidina 1498. godine.¹ Prema izvješću vojnoga zapovjednika Baleonea iz 1524. godine, mogu se pretpostaviti veći građevinski zahvati na zidinama pošto on preporučuje da se na strani prema rijeci sagradi bedem s kulom koji bi omogućio zaštitu dviju strana grada.² Na nekadašnjim zapadnim zidinama sačuvan je nadvratnik iz 1541. godine koji svjedoči o temeljitoj obnovi utvrda. Prema izvorima, to su glavna vrata prema rijeci,³ dok su na sjevernom dijelu zidina bila vrata *Arsana*.

Na jednoj od najranijih veduta iz 1584. godine (v. Slika 2) – objavljenu u knjizi Angela degli Oddi *Viaggio de le provincie di mare della Signoria di Venetia* – prikazan je potez gradskih zidina uz rijeku sa spomenutim velikim i malim vratima te južni dio zidina bez istaka i otvora na kojem je prikazana ugaona kula nad kojom je barjak sv. Marka. Od kule se nastavlja zid prema moru koji je branio otvorenu južnu stranu grada. Iako nije prikazana na veduti, na jugoistočnom dijelu zidina nalazila se kula Turjun koja je sačuvana opstala i nakon adaptiranja i rušenja i rušenja dijelova zidina. Pokraj kule nalazila su se *Vrata od vrtova*⁴ koja su vodila do vrtova na poluotoku Punta. Uz glavna *Vrata od vrtova* na južnim zidinama

¹ MIMICA, 2003: 172.

² KOVAČIĆ, 1992: 30.

³ Isto.

⁴ Isto.

nalazila su se *Mala vrata od vrtova*. Na istočnim zidinama iznad glavnih gradskih vrata stajao je reljef s mletačkim lavom i ploča s natpisom iz 1678. godine koje svjedoče o baroknoj obnovi zidina.

Kraj XVI. stoljeća bio je bitan jer je 1597. godine sastavljen Omiški statut, fragmentarno sačuvan, u kojem su strukturirane pravne osnove *civitas* s gradskom autonomijom i crkvenom jurisdikcijom.⁵ Disktrikt Omiša protezao se od Vrulje na istoku do Sikirica ispod Dugog Rata na zapadu. Brzi potoci na Cetini uvjetovali su podizanje mlinova o kojima svjedoči žalba koju su omiški poslanici poslali mletačkom Senatu 1454. godine zbog nove organizacije mletačkog teritorija.⁶ Nizvodno od Radmanovih mlinica nalazi se lokalitet Slanica na kojem se nekad nalazilo skladište soli od koje je Omiš imao značajne prihode. Između mlinova i solane nalazilo se trgovište koje je već u XVI. stoljeću bilo sjedište trgovine žitom, solju i drvom.

Stanje je bilo jako teško jer je dalmatinsko područje u kratkom razdoblju bilo pogođeno s dva osmanlijsko-mletačka rata, Kandijskim (1645.-1669.) i Morejskim ratom (1684.-1699.). Gospodarstvo Dalmacije jako je oslabilo u spomenutom razdoblju, najviše je bilo pogođeno poljodjelstvo zbog pustošenja i odlaska muškaraca u rat. Morejski rat završio je Karlovačkim mirom 1699. godine, a u njemu je Venecija dobila nove posjede koji su ušli u sastav nove stečevine, *acquisito nuovo*.⁷ Omiš je zbog svojeg položaja na rijeci i na moru bio od velikog značenja za trgovinu i uspostavljanje prometnih veza između dalmatinskoga zaleđa i talijanske obale. Početkom osmanlijske blokade Kandijskim ratom 1645. godine prestaje trgovina između Dalmacije i Bosne. Česti napadi Osmanlija potaknuli su izgradnju jačih obrambenih utvrđenja mletačkih gradova na obali, a u Omišu se 1646. godine popravljaju zidine i produžuju se u more da se oteža eventualna opsada. Prema natpisu iz 1689. godine koji navodi generalnog providura Dalmacije Antonija Bernarda i omiškog providura Giovannija Premarina iščitava se da se poduzimaju radovi na zidinama.

„AVSPICE ANTONIO BERNARDO DALMATIE
EPIRIO PROCONSVELE
ET DIVI MARCI PROCVRATORE
IONNES PREMARI NVS ALMISSII PRETOR
IN HVIVS ARCIS CONSTRVCTIONE
SALVTI DVINA PROVIDE... COSVLVM
ANNO DOMINI MDCLIX DIE XX APRILIS“⁸

⁵ MIMICA, 2003: 175.

⁶ KOVAČIĆ, 1987: 26.

⁷ MIMICA, 2003: 257.

⁸ KOVAČIĆ, 1992: 35.-36.

Grad se čisti od ruševina pa se kamena građa koristi za izgradnju peterokutnog bastiona koji možda nikada nije ni bio dovršen jer ga Justera na akvarelu spominje kao *baulardo ancora imperfetto*. Istočno od bastiona protezao se zid *sipron* koji je završavao kulom.⁹ Zahvati koji su se dogodili na južnim zidinama prikazani su na planu Vicenza Coronellija iz 1688. godine (v. Slika 3). Također, podatak o uloženoj žalbi Omišana iz 1672. godine svjedoči o zazidavanju jedinih vrata na južnim zidinama koja su vodila do vrtova na Punti.¹⁰

Akvarel Giuseppea Justera iz 1708. godine najbolji je prikaz Omiša mletačkog razdoblja jer donosi vedutu i plan grada. Veduta otkriva grad gledan s juga, gdje se može uočiti vrh gradskih zidina zaključen kruništem s otvorima, ali i ugaonih kula koje su zaključene na isti način (v. Slika 4). Prikazane su dvije jake ugaone kule; na jugozapadnom dijelu grada i Turjun na jugoistočnom uglu. Na središtu južnih zidina jasno se vidi istak koji je prikazan i na planu iz 1708. godine (v. Slika 5). U planu grada precizno je ucrtan fošal pred zidinama te zid koji se pruža do istočnog rta koji je u legendi grada naveden kao *Speron*, dok je na legendi vedute nazvan *Spiron*¹¹ te je služio obrani vrtova i polja na poluotoku Punta. Obrana grada bila je povezana s vodom; more na istočnim zidinama, rijeka na čitavom potezu zapadnih zidina te jarak fošal ispred polovice južnih zidina bili su integralni dio obrambenog sustava. Južne zidine pratile su jarak sve do istaka na istočnom dijelu južnih zidina koje su branile zapadni dio južnog poteza zidina, što je vidljivo i na Justerovom planu. Spomenuta veduta i plan donose točan položaj *Vrata od vrtova*, dok su na planu ucrtani vrtovi koji su na veduti vidljivi kao voćnjaci. Justerov plan grada otkriva da zidine bastiona nisu bile spojene sa zidinama, nego je na zapadnom dijelu postojao manji prolaz. Ovu zanimljivost možemo povezati sa spomenutom žalbom građana u vezi zatvaranja jedinog otvora prema jugu koji je bio od velike važnosti za brzu preraspodjelu ljudi na *speronu*, ukrcavanje na lađe te dolazak do vrtova koji su bili stalan izvor hrane.

Osim razvoja perimetara zidina i fortifikacija, vedute i grafike izvrstan su materijal u smještanju, ali i proučavanju razvoja pojedinih građevina. Jedna od prikazanih na spomenutim vedutama je bila i crkva Gospe od Karmela na Skalicama koja se nalazila na istočnom dijelu izvan gradskih zidina te sjemenište na zapadu preko rijeke Cetine na predjelu Priko.

Osmanlijske prijetnje nisu prestale nakon poraza kod Beča 1683. godine. Nezadovoljne Karlovačkim mirom, Osmanlije su Veneciji 1714. godine najavile rat pa je Dalmacija postala poprište borbi. U rat se uključila i Austrija i pobijedila Osmanlije kod

⁹ KOVAČIĆ, 1992: 36.

¹⁰ Isto.

¹¹ Tal. *Muro detto Spiron per difendere i Orti, e Campi*, hrv. *Zid zvan Spiron koji štiti vrtove i polja*.

Petrovaradina. Mlečani su osvojili Trebinje i 1717. godine zauzeli Imotski. Upravo je Imotski, točnije imotski franjevci, zaslužan za novu povijest grada Omiša u XVIII. stoljeću. U strahu od osmanlijske osvete, imotski franjevci bježe iz Krajine napustivši svoj samostan u Prološkom blatu te kreću prema Primorju nastanivši se i u Omišu 1715. godine. Do početka izgradnje samostana franjevci su se bili smjestili u kuću Ivica Perinovića-Franceski,¹² nakon toga su proveli dvije godine u kući gospodina Jelića¹³ između istočnih vrata i groblja u nadi da će osmanlijska opsada Krajine prestati. Nakon što je gvardijan uvidio da oslobođenje neće biti tako skoro, odlučio je potražiti lokaciju za izgradnju samostana u Omišu koji bi najbolje odgovarao njihovim potrebama. Oni su željeli predio zvan Skalice na kojem se nalazila crkva Gospe od Karmela posvećena 1618. godine,¹⁴ a koju je omiški župnik Jeronim Dešković proširio i učvrstio 1628. godine.¹⁵ Nepostojanje sjedišta u gradu ili bližoj okolici olakšalo je franjevcima njihovu težnju za izgradnjom samostana koja je počela 13. srpnja 1716. godine. Novi samostan dobio je – kao i imotski – sv. Franu za titulara, ali kad je 1738. godine ponovno uspostavljen imotski samostan vraćen je stari titular pa Uprava provincije 1742. godine omiški samostan preimenuje u samostan sv. Kaja.¹⁶ Kako je spomenuta crkvice bila malena za franjevce u gradu, gvardijan fra Andrija Erceg blagoslovio je izgradnju nove crkve 1741. godine, a završena je 1770. godine.¹⁷ (v. Slika 6) U XX. stoljeću interveniralo se u unutrašnjosti te je srušeno pjevalište s orguljama i izrađena dva kora. Fioravante Ravlico dekorirao je novi strop 1908. i 1909. godine, ali taj se drugoj polovici XX. stoljeća srušio pa je vraćen izvorni gotički oblik.¹⁸ Jedan od umjetnika koji je radio na preuređivanju crkve u XX. stoljeću bio je i Zefferino Grassi koji je isklesao mramornu ogradu ispred oltara te je prebacio stari oltar na suprotnu stranu uredivši i upotpunivši ga.¹⁹ Tijekom prošloga stoljeća unutrašnjost crkve doživjela je najveće promjene, ali njezina vanjšina ostala je izvorna, prikazujući pretpostavljeno stanje iz XVIII. stoljeća. Franjevci su u hrvatskom narodu imali veliku važnost, posebice za vrijeme narodnog preporoda jer su širili i štitili hrvatsku kulturnu baštinu. Tom djelovanju svjedoči i omiški samostan koji se ponosi svojom samostanskom zbirkom koja svjedoči o minulim vremenima. Značaj je uvelike prepoznat jer su samostan, njegova crkva i vrijedni predmeti uvršteni u Registar nepokretnih spomenika kulture. O

¹² LOVRIĆ, 2008: 34.

¹³ BUŠIĆ, 1928: 94.

¹⁴ LOVRIĆ, 2008: 41.

¹⁵ POPOVAC, 1989: 15.

¹⁶ LOVRIĆ, 2008: 38.

¹⁷ Isto, str. 43.

¹⁸ Isto, str. 44.

¹⁹ Isto.

djelovanju franjevaca i njihovom značaju za omiški kraj bit će još riječi u poglavlju *Narodni preporod*.

Vedute XVI., XVII. i XVIII. stoljeća prikazuju utvrđeni grad te crkvu Gospe od Karmela i kasniji franjevački samostan, ali na zapadnoj strani preko rijeke Cetine prikazuju glagoljaško sjemenište i predromaničku crkvu sv. Petra. Natpis nad ulaznim vratima svjedoči o utemeljitelju sjemeništa. Riječ je o splitskom nadbiskupu Pacificu Bizzi²⁰ koji je 1750. godine svečano otvorio sjemenište preuredivši nekadašnje zapušteno prebivalište franjevaca. Sjemenište je imalo za cilj podučiti hrvatsko mlado svećenstvo bogoslužju na glagoljici, a ukinuto je početkom XIX. stoljeća dolaskom Francuza. U vrijeme pisanja članka Klementa Bušića koji je zašao u časopisu *Jadranska vila* 1928. godine, u nekadašnjem sjemeništu nalazili su se uredi općine Poljica i osnovna škola za Priko, Zakućac i Naklice. Glagoljaško sjemenište imalo je burnu prošlost jer su bile česte izmjene njegova zatvaranja i ponovnog otvaranja. Godine 1860. nadograđen je jedan kat, što ukazuje na povećanu kulturnu djelatnost u razdoblju narodnog preporoda u Omišu.²¹

Osamnaesto stoljeće započelo je u znaku obnove života nakon pola stoljeća ratovanja. Omiška se općina proširila na Omiš-Duare. Prema popisu stanovništva iz 1725. godine, Omiš je imao 147 obitelji u kojima je živjelo 586 članova.²² Tako nizak broj stanovnika u gradu možemo povezati s brojnim ratovima i epidemijama koje su često harale. Brojni ratovi, nedostatak sposobnih za obradu zemljišta i opća neobrazovanost doveli su dalmatinsku privredu u loše stanje. Loša poljoprivredna situacija nije bila jednoznačna, brojni su uvjeti uzrokovali nepovoljnu poljoprivrednu sliku poput posjedovnih odnosa, strukture posjeda, tradicije poluvojničkoga života i primitivnih sredstava obrade.²³ Dalmatinska poljoprivreda odnosila se na voćarstvo gdje su dominirale masline i smokve te na vinogradarstvo koje je u XVIII. stoljeću predstavljalo glavni poljoprivredni izvozni proizvod pokrajine zbog svoje kvalitete.²⁴ O kvaliteti vina, posebice omiškog, bit će više riječi u sljedećim poglavljima gdje će biti prikazana slika grada na temelju putopisa. Država je na razne načine poticala i izdavala mjere za poboljšanje poljoprivrede, od agrarnih akademija²⁵ – čija je svrha bila proučavanje stanja pokrajinske poljoprivrede te pronalazak rješenja za unaprijeđene – do melioracije zemljišta, jednog od aktivnih pristupa za svladavanje agrarne krize gdje su se močvarna

²⁰ BUŠIĆ, 1928: 78.

²¹ PIPLOVIĆ, 2009: 111.

²² MIMCA, 2003: 270.

²³ PERIČIĆ, 1980: 59.

²⁴ Isto, str. 63.

²⁵ Usp. PERIČIĆ, 1980: 69. Godine 1767. osnovana je u Splitu *Società economica* ili *Accademia agraria* koja je imala za zadatak proučiti stanje pokrajinske poljoprivrede.

zemljišta isušivala u svrhu njihova iskorištavanja. U gospodarstvu su svi faktori uzročno-posljedično vezani pa je razvoj poljoprivrede omogućio razvoj trgovine koja se nije mogla odvijati bez prometne povezanosti. Godine 1783. u jednom izvješću spominje se stanje dalmatinskih cesta koja se bile *neuredne, tvrde i zanemarene*.²⁶ Nezahvalan teren u izgradnji cesta očituje se u krševitom krajoliku i brzim rijekama pa se promet uz obalu odvijao pomorskim putem, dok su ceste u unutrašnjosti bile u lošem stanju. Boljem povezivanju unutrašnjosti s primorjem svjedoči pothvat Poljičana koji su izgradili sedam milja dugu cestu do Omiša u svrhu poboljšanja cirkulacije robe. Mostovi, poveznica između dviju obala u vrijeme Republike bili su građeni od drveta te su često bili podložni propadanju i popravljaju. Međutim, zahvaljujući privatnim inicijativama sagrađena su dva veća mosta, jedan kod Omiša, a drugi na Zrmanji.²⁷ Može se lako pretpostaviti da su i ova dva mosta bila drvena jer prema grafikama i vedutama grada Omiša nema ni traga spomenutom mostu. Trebalo je proći cijelo stoljeće do gradnje željeznog mosta koji povezuje Omiš s okolnim mjestima.

Nakon Malog rata (1714.-1718.) s Osmanlijama u prvoj polovici XVIII. stoljeća, Dalmacija je dobila konačne granice koje su se protezale do Velebita i Dinare. Iako je imala sve preduvjete za napredak, povoljnu poziciju i klimu, i dalje je ostala najnerazvijenija pokrajina Mletačke Republike. Sredinom stoljeća pokušava se popraviti gospodarska slika Dalmacije, za koju osobitu važnost ima *Grimanijev zakon* iz 1756. godine koji je kodificirao odnose na području dalmatinskih krajina. Zakonik je napisao providur Dalmacije Francesco Grimaldi koji je u kratkom razdoblju obnašanja dužnosti od 1753. do 1756. godine želio popraviti opću gospodarsku sliku Dalmacije i urediti agrarne odnose u zagorskom dijelu Dalmacije u kojoj je nakon prestanka ratova i širenja granica promijenjena narodna i vjerska slika stanovništva.²⁸ Kraj stoljeća donio je velika politička previranja i Dalmacija je privukla pozornost Austrije i Rusije, velikih europskih sila su imale osvajačke pretenzije. Slom Mletačke Republike donio je novu vlast, ali ne i poboljšanje gospodarske i kulturne slike dalmatinskog kraja.

²⁶ PERIČIĆ, 1980: 132.

²⁷ Isto.

²⁸ SOLDI, 2005: 40.

3. Prva austrijska uprava i Napoleon

Politička zbivanja u Europi krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća odrazila su se na Dalmaciju. Važnu ulogu odigrala je Francuska i Napoleonova osvajanja. Ratovima se nije širio samo francuski teritorij, nego i revolucionarne ideje. Mletačka Republika, stara aristokratska država, nije se lako nosila s valom promjena, ali ni unutarnjim padom gospodarstva. Potpisivanjem mirovnog sporazuma Austrije i Francuske u Campoformiju 1797. godine prestala je postojati Mletačka Republika pa samim time i mletačka vlast na području istočne obale Jadrana. Francuska je dobila Albaniju i Jonske otoke, dok Austrija Istru i primorje od Kvarnera do Boke Kotorske. Pad Venecije označio je nova politička strujanja u Dalmaciji. Najjača struja zagovarala je ujedinjenje s Hrvatskom pod carem Franjom II. Habsburškim kao ugarsko-hrvatskim kraljem. Važni predstavnici toga pokreta bili su franjevci Provincije Presvetoga Otkupitelja koji su u svojim samostanima u Visovcu, Zaostrogu, Živogošću, Makarskoj, Šibeniku, Sinju, Karinu, Kninu, Omišu, Imotskom, Splitu i Sumartinu okupljali hrvatski puk i širili narodne ideje.²⁹ Također, održavane su narodne skupštine na kojima su doneseni jednaki zaključci: pripojenje Hrvatskoj na čelu s carem Franjom II. Habsburškim. Dolazak generala baruna Matije Rukavine u Dalmaciju dočekan je s velikim oduševljenjem jer se vjerovalo da će se Dalmacija pripojiti Hrvatskoj. No, narod se brzo razočarao jer nije došlo ni do kakve promjene. Glavni carski povjerenik za Istru i Dalmaciju bio je grof Thurn koji je branio ideje Dalmatinaca za sjedinjenjem s Hrvatskom, ali koliko je bila jaka želja za sjedinjenjem vidljivo je iz izvješća vojnog generala Rukavine za grofa Thurna: „Smatram svojom dužnošću da Vam istaknem da svi staleži ove zemlje s čežnjom žele i traže ugarsku formu vladanja.“³⁰ Austrija je Dalmatincima bila strana i nije im bio poznat austrijski sustav. Oni su željeli ujedinjenje s Hrvatskom pod ugarsko-hrvatskom krunom, što im je general Rukavina i obećao: „Ja sam nadalje obećao Dalmatincima, da će što prije biti u onom kraju uvedena ugarska administracija, kakva je bila za njihovih djedova i predaka, kad su bili pod ugarskom krunom, i to na osnovu prava Nj. Vel. na ovu pokrajinu i na izričito traženje cijelog pučanstva.“³¹ Spomenuti grof Thurn postavljen je na mjesto guvernera Dalmacije 1798. godine te je tu dužnost obavljao do 1799. godine. Za svojega djelovanja nastojao je poboljšati upravu, propisao je da se u svakom mjestu otvori škola koja je trebala biti obavezna za svu djecu od šeste do dvanaeste godine. Međutim, taj propis nikad

²⁹ MIMICA, 2003: 289.

³⁰ NOVAK, 1944: 283.

³¹ Isto.

nije bio realiziran za vrijeme austrijskog vladanja.³² Sljedeći dalmatinski guverner bio je grof Goess koji je pokušao popraviti loše stanje u zaduženoj mu pokrajini. On je nastojao sakupiti dobre savjetnike: među njima je bio inženjer Francesco Zavoreo, zadužen za sastavljanje cestovnog plana, program isušivanja močvara, regulaciju rijeka i iskorištavanje slapova.³³

U prvom razdoblju vladavine Austrija je izvršila znatne sudske i upravne reforme, ali osam godina bilo je prekratko da se zakoni i reforme povedu u potpunosti. Sve promjene koje su pogodile Dalmaciju jednako su utjecale na Omišku krajinu i grad Omiš koji je postao upravno i prometno središte. Novi upravni položaj rezultirao je potrebnim širenjem grada pa se ubrzo uklanja fizička barijera.³⁴ Okružen s tri strane prirodnim granicama, rijekom, morem i planinom, grad se počinje širiti prema jugu, odnosno na prostor ispod južnih zidina. Gradovi jadranske Hrvatske u XIX. stoljeću mijenjaju sliku kao rezultat radikalnih urbanih mijena i primjene modernoga sustava komunikacija.³⁵ Zajednička karakteristika urbanističkoga širenja dalmatinskih gradova u XIX. stoljeću bilo je otvaranje prema vizurama mora, a uklanjanjem bedema grad se otvara cijelom paletom novih sadržaja, od šetnica, perivoja, promenada do parkova. Omiš, za razliku od drugih dalmatinskih gradova, Splita, Zadra, Trogira i Šibenika, nema mogućnost da se vizualno otvori moru rivom zbog specifičnog položaja. Promatrajući položaj grada u prirodnom okruženju, može se reći da je on više usmjeren na rijeku, nego na more.

Poraz kod Austrelitza 1805. godine označio je premoć Napoleona pa se Austrija morala odreći svih teritorija koje je zadobila mirom u Campoformiju. U skladu s odredbama Požunskog mira, francuska vojska ušla je u Dalmaciju te je ostala do 1813. godine. U tom razdoblju pokrajina je prošla dvije faze razvoja: u prvom razdoblju nalazila se u sastavu Kraljevine Italije, a od 1809. do 1813. godine bila je u sastavu Ilirskih provincija sa sjedištem u Ljubljani. Dalmacija je bila od važnoga geostrateškog položaja za ekspanzionističke težnje Napoleona koji je preko Dalmacije i Otomanskog Carstva htio doći do Rusije. Na čelu provincije stajao je generalni providur Dalmacije Vincenzo Dandolo, a uz njega još šest odjela: za unutrašnje poslove, pravosuđe, financije, javnu nastavu, za vojne poslove, za koje je bio zadužen vojni zapovjednik maršal Marmont, te računovodstvo.³⁶ Dalmacija je bila podijeljena na četiri okružja: zadarsko, šibensko, splitsko i makarsko. Omiš je pripadao

³² Isto, str. 288.

³³ Isto, str. 289.

³⁴ MIMICA, 2003: 292.

³⁵ MARKOVIĆ, 2004: 127. .

³⁶ NOVAK, 1944: 295.

splitskom okružju koje je 1806. godine brojilo 87 072 stanovnika.³⁷ Dolaskom na vlast izvršen je popis stanovništva, stočnog fonda i brodova s ciljem određivanja točnog broja stanovnika i njihovih dobara, javnih radova i drugih djelatnosti. Francuzi su promicali nove ideje na svakom koraku, od kulture³⁸ do isticanja važnosti rudarstva, poljoprivrede i ribarstva. Sve ono što su Francuzi promicali bilo je novo i nepoznato Dalmaciji. Slaba prometna povezanost, nerazvijena industrija, nedostatak škola i podizanje trgovine bili su nepoznati faktori razvoja cijele pokrajine kojima se čvrsto protivila tradicija i veliko nepovjerenje prema Francuzima. Nekadašnja rimska pokrajina ispresijecana putovima, nakon vladavine Mlečana ostala je bez putova jer su se stari rimski putovi zatrpavali i ubrzo otišli u zaborav. Dalmacija je, bez obzira na povoljan geostrateški položaj, bila bez strategije, odnosno prometne povezanosti, pa nije bila od velike koristi za Francuze. Nakon Dandolove kritike da dalmatinske ceste ne služe vojsci ni prometu, ubrzo je započela izgradnja cestovne mreže kojoj je središte bilo Split. Nova prometnica trebala je voditi iz Knina, a druga iz Ostrovice, gdje bi se odvajala od ceste Zadar-Knin, u Skradin te bi preko mosta koji je trebao biti sagrađen preko Krke, vodila u Šibenik, Trogir, Split i Omiš, gdje bi se imao sagraditi most preko Cetine, potom u Makarsku, pa preko dva nova mosta na Neretvi u Opuzen.³⁹ Dandolo je, osim uvida u stanje cesta, upozorio cara i o raspoloživosti gostionica: *ne smijem prešutjeti nepriliku, koja postoji samo u Dalmaciji. U cijeloj Dalmaciji nema nijedne jedine gostionice za putnike, uz koju bi bila štala, koliba za kola, kočije, konje, volove i drva.*⁴⁰ Iako je pozivao lokalno stanovništvo da podižu gostionice uz ceste, štale, kolibe i slično, nije bilo nikakvog uspjeha. Stoga je odlučio sam izgraditi kućice koje bi bile zaštita od vremenskih nepogoda za putnike i znatiželjnike u dalmatinski kraj kojih je bilo sve više.

Porazi koji su slijedili, a posebice onaj kod Lepiziga 1813. godine, označili su polagani raspad Napoleonova carstva. Na Bečkom kongresu 1815. godine odlučeno je poništenje svih osvojenih teritorija: tom odlukom Austrija dobiva Dalmaciju i započinje druga austrijska uprava koja traje do kraja Prvoga svjetskog rata. U kratkom razdoblju uprave Francuzi su željeli u Dalmaciji primijeniti nove građanske zakone i odvojiti sudstvo od uprave, međutim njihove provedbe nisu izvršene u potpunosti.

³⁷ CELIĆ, 2006: 512.

³⁸ U Zadru je 12. srpnja 1806. godine izašao prvi broj tjednika *Il reggio Dalmata* na hrvatskom i talijanskom jeziku. Riječ je o prvim dalmatinskim, ali ujedno i hrvatskim novinama.

³⁹ NOVAK, 1944: 304.

⁴⁰ Isto, str. 307.

3.1. Slika Omiša u putopisima do 1815. godine

Nakon kratkoga povijesnog dijela koji obuhvaća razdoblje od 1797. do 1815. godine, ovaj dio teksta odnosi se na povijesno-umjetničko stvaralaštvo tog razdoblja. Na temelju opće slike tog vremena može se zaključiti da umjetničko stvaralaštvo nije moglo biti bogato jer gospodarske prilike, točnije neprilike, i nedostatak obrazovane domaće strukture nisu mogle uroditi nikakvom umjetničkom produkcijom. Umjetnička produkcija nije bila likovnog karaktera, nego je riječ o literarnim izvorima. Dalmacija je kao neistražena pokrajina sve više zanimala znatiželjнике. Među prvima koji je upoznao širu javnost s nepoznatom pokrajinom bio je Alberto Fortis. Jedan od prvih i cjelovitih opisa Omiša nalazi se u njegovom putopisu *Viaggio in Dalmazia* koji je objavljen 1774. godine, pred kraj Mletačke Republike. Putopis je preveden s talijanskog na njemački, francuski i engleski jezik pa je Dalmacija bila predstavljena široj europskoj publici u vrijeme kad je raslo zanimanje za znanstveno-prosvjetiteljski putopis.

Fortis svoj putni izvještaj o Omišu započinje ubikacijom: ovdje navodi i stare povjesničare, Farlatija i Buschinga i njihovo viđenje Omiša koji *leži podno visokih litica na ravnom rtu što ga oplakuje Cetina i more*.⁴¹ Zbog močvarnog ušća zrak je bio nezdrav te je stanovništvo u vrijeme vrućina bilo podložno močvarnoj groznici, ali zbog lokacije koja nije bila obilježena samo rijekom, nego i visokim liticama, zrak se pročišćavao. Iz Fortisova opisa grada, vidljivo je da bilježi samo trenutak u kojem ga je zatekao, ne osvrćući se na bogatu prošlost. O omiškim gusarima, u tako hvalevrijednom putopisu, napisana je jedna rečenica: *Omiš je bio gusarsko gnijezdo u toku stoljeća mača i krvi kada su prilike davale narodima svjetovna obilježja i kada su ih lako mogle od čovječnosti dovesti do zvjerstva*.⁴² Fortis navodi da je ribarstvo slabo razvijeno, iako ima velike predispozicije za razvoj, budući da slatka i slana voda pogoduju velikim i ukusnim ribama. Nerazvijenost te gospodarske grane vidljiva je u činjenici da Omišani prepuštaju lov otočanima od kojih oni otkupljuju ribu. Posebno je pohvalio omiške vinograde koji unatoč nerazboritom obrađivanju zemlje *daju izvrsno vino, te općenito sva vina koja se ovdje pomno prave od zrele i odležale grožđe, zaslužuju mjesto na svakoj gozbi. Kada bi bilo poznatije, jamačno bismo ga vidjeli kako se bira prije mnogih stranih vina koja stoje državu znatnu svotu godišnje*.⁴³ Na temelju Fortisovih opažanja možemo vidjeti da država nije dala veliko značenje za ovaj kraj i njegov gospodarski

⁴¹ FORTIS, 2004: 206.

⁴² Isto, str. 208.

⁴³ Isto.

napredak. Ne može se jasno predložiti slika grada, jer Fortisov putopis je izvještaj za mletačku vladu. Međutim, njegov rad bio je poticaj za buduće naraštaje putopisaca, botaničara i zaljubljenika u Dalmaciju i Zagoru.

Prije pada Mletačke Republike, osim Fortisa, Dalmaciju je posjetio i slikar Louis François Cassas 1782. godine, koji je na svom putu od Trsta do Splita crtao antičke spomenike i prirodne ljepote. Svakom idućem putopiscu, slikaru i posjetitelju Dalmacije, Fortisovo djelo bilo je poput karte na kojoj su zabilježena dalmatinska umjetnička i prirodna ljepota. Tako je slap Velika Gubavica mamio uzdah svojom ljepotom i snagom koja je u vrijeme industrijalizacije prepoznata za iskorištavanje vode izgradnjom Hidroelektrane Kraljevica 1912. godine. Godine 1802. objavljeno je djelo pod naslovom *Slikovito i povijesno putovanje Istrom i Dalmacijom*⁴⁴ koje je obogaćeno brojnim bakropisima i bakrorezima spomenutog umjetnika, međutim tekst, kojem je osnova bio Cassasov dnevnik, napisao je Joseph Lavallée.⁴⁵ Publikacijom djela zabilježena su opažanja iz druge perspektive, prosvjetiteljske Francuske. Više nije bilo Venecije i njezinih aristokratskih ideja, sad je na površinu isplivala nova struja koja je, vođena romantizmom, bilježila dalmatinski, omiški kraj, vidjevši ga kao pribježište umjetnika u prirodu koja je vječita inspiracija. Na temelju putnog dnevnika Lavallée ne spominje Omiš te je tako propuštena prilika kako za likovnim prikazom grada tako i za literarnim predloškom koji bi prikazao sliku grada Omiša na početku XIX. stoljeća.

Sljedeći pisac o Omišu bio je Giacomo de Concina koji je u putopisu u vidu poslanica pod nazivom *Putovanje priobalnom Dalmacijom*⁴⁶ opisao područje od Zadra do Neretve kao zemlju iznimnih ljepota. On je 19. lipnja 1804. godine stigao u Omiš i zabilježio da je *grad smješten na obroncima strme planine na kojoj nema raslinja, oplakuju ga rijeka i more*.⁴⁷ Concina u putopisu opisuje Omiš, njegove zgrade, utvrde i nabraja crkve te bolje predložuje tadašnju sliku grada, za razliku od Fortisa koji više izvješćuje o gospodarskim prilikama. U djelu se spominje franjevački samostan kojega su počeli graditi imotski franjevci pred najezdom Turaka 1716. godine.⁴⁸ O važnosti franjevačkog reda i njegovu djelovanju svjedoči i bogata samostanska zbirka koja je zajedno sa samostanom i crkvom Gospe od Karmela na Skalicama uvrštena u Registar nepokretnih spomenika.⁴⁹ Da je Omiš bio nepripremljen na dolazak zainteresiranih istraživača, vidljivo je iz činjenice da je Concina prespavao u

⁴⁴ Izvorni naziv djela jest *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie*.

⁴⁵ FAGARAZZI, 2009: 45.

⁴⁶ Izvorni naziv djela je *Viaggio nella Dalmazia litorale*.

⁴⁷ DE CONCINA, 1809: 75.

⁴⁸ LOVRIĆ, 2008: 37.

⁴⁹ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=170641395>, posjet 11. ožujka 2015.

franjevačkom samostanu, koji se nalazio 400 koraka od grada brojeći oko 1100 stanovnika. Prema njegovu svjedočanstvu *to je najprijatnije i najljepše prebivalište kojem sam našao u Omišu*.⁵⁰ Nakon smještaja samostana na zapadnoj strani od gradskih zidina, među obrađenim vinogradima, spominje kvalitetno omiško vino i prošek koji se po kvaliteti mogu mjeriti s najskupljim francuskim ili španjolskim vinima. Concina je opisao Omiš suhoparno, bez ikakvih opisa, ali za razliku od Fortisa uspio je predložiti gradsku sliku.

Za upoznavanje grada i njegove slike u vremenu, osim proznih djela poslužilo je i lirsko stvaralaštvo. Jedan takav primjer je djelo Luje Tommasea koji u sonetu pod nazivom *Odlazak iz Omiša* opisuje provincijski grad. Analizirajući sonet koji na humoristički način prikazuje grad prepun prirodno-urbanističkih kontrasta zaključuje se da je Omiš na kraju XVIII. i početkom XIX. stoljeća grad bez sadržaja te da pjesnik iskazuje zadovoljstvo jer odlazi iz sumornog okruženja.

„Raspukle hridi, kule razmrvljene,
Strahote nekoć, ko iz noćnih mora,
Sada ste samo gnijezdo gavranova,
Ložnica koza, gole, puste stijene;

Pećine mrke, udilj namijenjene
Da odjeknete kad glasa se sova;
Obale niske, mjesto izazova,
Jaruge još, žabama nastanjene;

Zidovi trošni, začuđen sam stanjem
Da ruševina tisuće tek traju,
Kamo god oko trijezno mi zabasa;

Uzdišem haran zbog vaših užasa,
Zadovoljstvima jer smo već na kraju,
Ja odlaskom, vi mrtvim ostajanjem.”⁵¹

Ovaj dio rada, koji se odnosi na razdoblje od pada Mletačke Republike do uspostave Druge austrijske uprave, prikazuje širi kontekst toga doba. Povijesni događaji, gospodarstvo su uvelike povezani s umjetničkom produkcijom koja je u tom razdoblju jedino vidljiva u pisanom obliku pojedinih znatiželjnika koji su se uputili u – nekadašnje *gusarsko gnijezdo*, a tada grad pun *gnijezda gavranova* – Omiš.

⁵⁰ DE CONCINA, 1809: 75.

⁵¹ FAGARAZZI, 2009: 49.

4. Druga austrijska uprava, od 1815. do 1848. godine

Napoleonov pad označio je dolazak austrijske vlasti na područje Dalmacije koja se protezala od Špiča na jugoistoku do otoka Raba i Grgura na sjeverozapadu. Stanje u Dalmaciji nakon Francuza bilo je loše. Austrijanci su zatekli opustošenu pokrajinu koja se nije mogla prilagoditi revolucionarnim francuskim zakonima. Iako su Francuzi željeli podignuti pokrajinu na novu razinu, više je približiti strujanjima tog vremena, potaknuti obrazovanje, u tome nisu uspjeli. Kad je pala francuska vlast u Dalmaciji, nije ostala nijedna osnovna škola osim kolegija u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu i licej u Dubrovniku. Također, postojala su dva biskupska sjemeništa na hrvatskom jeziku u Omišu na Priku i Zadru.⁵² Prvi zadatak austrijske vlasti bio je ukinuti sve što je podsjećalo na francuske zakone i upravu, stoga je došlo do reorganizacije uprave i sudstva. Od 1817. godine Dalmacija se naziva Kraljevina Dalmacija u kojoj je službeni jezik bio talijanski i bila je podvrgnuta Beču. Austrija je uspjela ono što Venecija nikada nije: nametnuti strani jezik, i to talijanski. Zadar je bio glavni grad pokrajine, a na čelu pokrajinske uprave bio je gubernator pod kojim su bile sjedinjene vojna i civilna vlast sve do 1902. godine.⁵³ Nakon prve podjele četiriju okruga, ubrzo se pojavljuje i peti koji je uz zadarski, splitski, dubrovački i kotorski obuhvaćao i makarski okrug. Omiš je od 1818. do 1836. godine bio u sastavu Makarskog okruga. Okruzi se dijele na kotare, a oni na općine. Tako je ustrojstvom uprave iz 1836. godine kotar Omiš s općinom Omiš pripadao splitskom okrugu. Dugo razdoblje austrijske uprave u Dalmaciji bilo je obilježeno revolucijom 1848. godine i narodnim preporodom koji su donijeli niz novih promjena u upravnom i sudskom uređenju Dalmacije. Dalmacija je do 1903. godine bila podijeljena na četrnaest političkih kotara i 86 općina te se prema organizaciji s početka XX. stoljeća u političkom splitskom kotaru nalazio sudski kotar Omiš s političkom općinom Omiš koja je uključivala dvadeset porezničkih općina.⁵⁴

Austrija je postupno ukidala francusku organizaciju sudstva i francuske zakone. U Zadru se nalazio vrhovni sud za Dalmaciju, a osnovana su i četiri okružna zborna suda u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Na temelju takve organizacije osnovana su dvadeset i četiri kotarska suda, među kojima je splitski okružni sud obuhvaćao devet kotarskih sudova, među kojima je bio i omiški sud. Sudstvo je pratilo reorganizaciju uprave pa je 1850. godine provedena nova organizacija sudstva. Na području splitskoga okružnoga suda djelovalo je

⁵² NOVAK, 1944: 322.

⁵³ IVKOVIĆ, 1991.-1992: 33.

⁵⁴ Isto, str. 45.

trinaest kotarskih sudova. Spomenuta revolucija i njezine ideje kasnile su u Dalmaciju pa su sve političke situacije i nemiri utjecale na organizaciju sudstva i uprave. Važno je spomenuti da se 1868. godine politička vlast potpuno odvaja od sudske.⁵⁵

Ponovna austrijska vlast u Dalmaciji obilježila je i uspostavu stare ustanove Teritorijalne vojske. Godine 1821. donesen je Pravilnik i provedena je nova podjela Dalmacije u četiri pukovnije: zadarsku, šibensku, splitsku i makarsku. U četvrtoj pukovniji, koja je obuhvaćala područje Makarske, bila je uključena i postaja serdara u Omišu. Međutim, Teritorijalna vojska ubrzo se raspala zbog neučinkovitosti.⁵⁶ Osim upravne i sudske reforme, Dalmaciji je trebalo gospodarsko buđenje, budući da je riječ o području koja je spadalo u najzaostaliye krajeve Habsburške Monarhije. Teške političke situacije, česti ratovi, glad koja je bila praćena epidemijom kuge, jako su pogodile pokrajinu koja je uvelike zaostajala i za europskim zemljama. Iako je riječ o pokrajini s velikim prirodnim kapacitetima, posebice što se tiče pomorske privrede, Austrija nije prepoznala tu vrijednost pa se usmjerila povezivanju panonskog područja s lukama u Trstu i Veneciji, usmjeravajući se vanjskoj trgovini.⁵⁷ Kontinentalna država zanemarivala je Dalmaciju, ne samo s obzirom na geografski položaj, nego na gospodarski, politički i društveni razvitak, usmjeravajući se na dvije velike luke na sjeverozapadnom Jadranu. Jedina industrijska proizvodnja na razini obrta koja se nalazila u Dalmaciji⁵⁸ bila je u rukama inozemnih vlasnika. Vlast nije uvidjela važnost velikoga priobalnog i morskog posjeda te se samo koncentrirala na to kako održati zatečeno stanje.

Austrijska vlast i njezina spomenuta upravna organizacija za neka područja, a u ovom slučaju grada Omiša koji postaje upravno središte kotara sa sudom, označila je novo razdoblje i gospodarsko buđenje. Sudbina Omiša uvelike se razlikuje od sudbine ostalih dalmatinskih gradova jer se zapušteno poljodjelstvo počinje razvijati. Kvalitetno omiško vino zapazili su i putopisci pa se može zaključiti da je omiški kraj bio prekriven vinogradima. Osim na stranicama putopisa, 1827. godine u izvješću dvorskoga savjetnika Josepha von Fölscha koji je bio u inspekciji gospodarskih i kulturnih prilika, navode se izvrsna vina iz Omiša i Šibenika. U izvješću se prikazuje stanje⁵⁹ u Dalmaciji kojoj su *glavni proizvodi ulje i vino koji pored pomorstva i ribolova znatno utječu na blagostanje stanovništva*.⁶⁰

⁵⁵ Isto, str. 48.

⁵⁶ Isto, str. 50.

⁵⁷ NOVAK, 1944: 302.

⁵⁸ Tvornica tjestenine u Šibeniku, likera u Zadru, cementa u Splitu i ulja u Dubrovniku.

⁵⁹ Navodi granice i površinu, broj stanovništva, stočarstvo i prometna sredstva, jezik, političku podjelu, upravu i školstvo, bogoslovlje, svećenstvo i crkve, poljodjelstvo i obrt, trgovinu, pomorstvo i ribolov.

⁶⁰ NOVAK, 1944: 306.

4.1. Slika Omiša od 1815. do 1848. godine

Politika i gospodarstvo Dalmacije zrcalili su se u kulturnom životu pokrajine. Burna razdoblja nestabilne vlasti, provođenje upravnih reformi i nedostatak obrazovanih ljudi uvjetovali su nedostatak domaćih stanovnika koji bi se bavili umjetnošću, na akademskoj ili amaterskoj razini. Povijest dalmatinske umjetnosti XIX. stoljeća započela je zahvaljujući istraživačima koje je privlačila antika i klasična arheologija. Domaći istraživači, potaknuti utjecajem stranih zaljubljenika u antičke spomenike, počinju s proučavanjem antike na dalmatinskom tlu. Početak takvog rada može se zahvaliti djelovanju Francuza, posebice maršalu Marmontu koji je osnovao studij arhitekture u Zadru na kojem se istaknuo Vicko Andrić.⁶¹ Europski istraživači, osim antičkih spomenika bilježili su i botanička bogatstva kraja poput Franza Pettera ili saskoga kralja Friedricha Augusta.⁶²

U jednom od prethodnih poglavlja dotaknuta je gradska slika Omiša u razdoblju od pada Mletačke Republike do poraza Napoleona. Ovo poglavlje donosi kakva su bila viđenja Omiša – kako stranih tako i domaćih putopisaca i istraživača – u razdoblju druge austrijske uprave, točnije do pojave industrijalizacije i upotrebe modernih načina likovne produkcije. Premda se ne tiče izravno grada, djelo Franza Pettera *Botanički izlet dolinom Cetine* iz 1829. godine, ipak donosi bitan podatak o ponudi grada. Okolica Omiša značajna je zbog raznolikosti bilja i jedinstvenom krajoliku koji se otkriva zalaženjem u unutrašnjost rijekom Cetinom.⁶³ Spomenuti podatak koji se odnosi na Dandolov proglas kojim se poticala izgradnja gostionica i konačišta uz cestu za putnike nije ni u vrijeme Austrije imao napretka. Omiš je i dalje bio grad koji je stagnirao unatoč velikom potencijalu koji se nije znao iskoristiti. Putopisci XIX. stoljeća donosili su također i sliku društva tog vremena, opisivali su gospodarstvo, prirodu i kulturu. Franz Ludwig von Welden – također jedan od botaničara – u svojem je djelu *O vegetaciji Dalmacije* opisao putove u pokrajini, gospodarsko stanje i veliku zaostalost. Stanovništvo Dalmacije živjelo je od prirode, a ne od gospodarske pomoći nadležnih koja nikako nije stizala. Brojni zaljubljenici u prirodu uvidjeli su da je riječ o gospodarski zaostaloj regiji koja nije mogla napredovati, koja je gubila svoje proizvode jer nije imala novčanih sredstava za razvoj, ali ni dovoljno znanja da se prilagodi novim načinima proizvodnje koji bi uvelike unaprijedili i podigli cijelu pokrajinu u gospodarski plus. Ludwig

⁶¹ STAGLIČIĆ, 2004: 339.

⁶² FAGARAZZI, 2009: 50. i 58.

⁶³ „Zadvarje... ima jedna (kuća) gdje se može – ...– za svoj novac dobiti i hrana i piće i ležaj. Takva gostionica je rijetkost ..., a ne postoji ni u gradu Omišu.“ Usp. FAGARAZZI: 2009: 52.

von Welden opisuje vinograde oko Šibenika, Omiša i Makarske koji bez velike brige daju jako kvalitetna vina, ali velika količina proizvoda propada zbog nedostatka čuvanja.⁶⁴ Europske građanske revolucije XIX. stoljeća doći će i u tu malu pokrajinu u kojoj Fortis ističe *barbarstvo, primitivizam, neznanje, grubost, zatucanost i sirovu civilizaciju*⁶⁵ i u kojoj će se probuditi i nacionalna intelektualna struja.

Osim ljubitelja prirode, Dalmaciju su posjetili i važni državni vladari, poput Franje I. koji je 1818. godine doputovao i u svojem dnevniku zabilježio opažanja te je jako dobar izvor za proučavanje slabo poznatog razdoblja hrvatske povijesti, posebice u Dalmaciji. Car nije posjetio Omiš, ali je zabilježio da u gradu postoji župna crkva i franjevački samostan u kojem su svi obrazovani.⁶⁶ Bartolommeo Biasoletto u knjizi *Putovanje Njegovoga Veličanstva saskoga kralja Friedricha Augusta kroz Istru, Dalmaciju i Crnu Goru u proljeće 1838.* opisao je putovanje i donio detaljno izvješće s popisom biljaka prikupljenih tijekom putovanja. Detalj zabilježen na grafici Antuna Barača iz 1838. godine (v. Slika 7) prikazuje parobrod Conte Mittrowsky⁶⁷ – prvi parobrod koji je doplovio u Omiš⁶⁸ – kako isplovljava iz grada.⁶⁹ Osim prikaza Omiša, Antun Barač naslikao je trideset i tri akvarela koja se danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. On je povodom dolaska saskoga kralja Friedricha Augusta prikazao *Dolazak saskog kralja u crkvu Sv. Tripuna u Kotoru i Sinjsku alku u počast saskom kralju*.⁷⁰ Za razliku od Baračeve vedute koja ne prikazuje grad u prvom planu, Theodor Karacsay von Valje Szaka⁷¹ 1834. godine precizno prikazuje Omiš (v. Slika 8). Slika grada je detaljno izvedena tankim kistom te prikazuje grad s povišene zapadne strane. Promatrajući akvarel može se vidjeti položaj grada koji su putopisci isticali kao veliku kvalitetu, prikazane su visoke litice Omiške Dinare i okolna planina Mosor u gornjem lijevom kutu. Zbog plosnatog prikazivanja krša i prigušenosti boja u prvi plan dolazi voda, rijeka Cetina i more. Gradski okviri su još vidljivi, ali se polagano naslućuje propadanje zidina koje su izgubile ulogu. Omišu je u razdoblju druge Austrije bio općina u kojoj se povećava koncentracija gradskoga stanovništva i to se odražava u širenju grada prema jugu. Na predjelu Punta vide se nove kuće i vrtovi, istočno od gradskih zidina vidi se staro groblje i neregulirana luka.

⁶⁴ FAGARAZZI, 2009: 56.

⁶⁵ MIHANOVIĆ, 2011: 321.

⁶⁶ FAGARAZZI, 2009: 58.

⁶⁷ Parobrod Conte Mittrowsky 1852. godine preimenovan je u *Istria* te je bio u službi do 1870. godine.

⁶⁸ FAGARAZZI, 2009: 59.

⁶⁹ Parobrod nije isplovio iz luke jer ju 1838. godine Omiš nije imao. Mul je izgrađen tek 1874. godine kada su se odvijale pripreme za dolazak cara Franje Josipa I. u grad.

⁷⁰ FAGARAZZI, 2009: 60.

⁷¹ Riječ je o amaterskom umjetniku, austrijskom pukovniku i potomku hrvatskog plemstva. Njegov umjetnički opus ima dokumentarnu vrijednost zbog albuma *100 vedute istočne obale Jadranskog mora*.

Zapadno od zidina preko rijeke Cetine nalazi se područje Priko koje je bilo u sastavu nekadašnje Poljičke republike, a od 1911. godine i središte Poljičke općine. Akvarel uz lijevi rub prikazuje crkvu svetoga Petra i nasuprot nje Glagoljaško sjemenište zatvoreno 1821. godine.⁷² Može se vidjeti i karavanski put koji je povezivao Zadvarje s Omišem: na početku puta nalazi se kapelica sv. Nikole iznad koje se na litici nalazi natpis otvaranja makadamske ceste Omiš-Kučiće-Zadvarje, kao i natpis o podizanju David mosta iz 1899. godine.⁷³ Promotri li se bolje veduta grada, vidi se da nisu prikazane samo građevine, crkve, rijeka, nego i tri mjernika.⁷⁴ Godine 1834., kada nastaje veduta, priprema se i prvi katastar za općinu Omiš u mjerilu 1:2880.⁷⁵

Crteži su na tvrdom papiru i u bojama. (v. Slika 9) Poljoprivredne kulture, zgrade, putovi, vode označeni su bojama i određenim oznakama. Prema podacima iz katastra, većina stanovništva živjela je unutar zidina, dok je mali broj stanovnika živio u raštrkanim kućama podno Omiške Dinare. Na slici katastra jasno se vidi glavni put koji je dolazio u Omiš iz pravca Splita do rijeke Cetine. Već sam navela da je u vrijeme Mletačke Republike zahvaljujući privatnoj inicijativi podignut most na rijeci Cetini blizu Omiša. Međutim, vedute grada s kraja XVIII. i početka XIX. stoljeća ne prikazuju nikakav most. Iz katastarskih podataka saznajemo da nije bilo mosta, nego se nalazila drvena skela koja je povezivala dvije obale. Put je prolazio sredinom grada, točnije potezom južnih zidina (današnji Fošal) te se nastavljao s druge strane uz more na jugoistok.⁷⁶ Prolazio je ispod franjevačkoga samostana te je nedaleko od njega i prestajao. Drugi važan put išao je sjeverno od grada i pratio istočnu obalu Cetine te je vodio do Zadvarja. Njegova trasa proširena je koncem XIX. stoljeća kad je i izgrađen David most preko rijeke Cetine, malo sjevernije od današnjeg mosta. Osim veduta iz prve polovice XIX. stoljeća, i katastar potvrđuje da su gradske utvrde i dalje bile sačuvane. Zidine su bile s tri strane grada (zapadne, južne i istočne), dok je na sjevernoj strani grad bio zaštićen visokim hridima. Ruševine četvrtaste kule nalazile su se na jugoistočnom uglu, a oko postojali su barokni bastioni kako bi pojačali obranu grada. Do bastiona sa zapadne strane nalazila su se vrata u zidu koja su vodila na Puntu, gdje su se nalazili vrtovi. Slika grada s katastra uvelike se podudara s vedutom grada iz 1708. godine koju je naslikao G. Justera. Na predjelu Punta osim vrtova, nalazila se južnije uz rijeku i crkvica svetog Luke, koja je kasnije promijenila titular i posvećena svetom Frani. Također, u blizini crkvice nalazila se i

⁷² VRANDEČIĆ, 2002: 64.

⁷³ NOVAK, 1944: 370.

⁷⁴ Stanko Piplović u dolje navedenom članku (fusnota 47) imenuje trojicu geometara: Antona Višnjića, Antonia Pruschacha i Gian Battistu Rubinija.

⁷⁵ PIPLOVIĆ, 2011: 162.

⁷⁶ Isto, str. 173.

gospodarska zgrada. Kuće unutar grada imale su većinom dva kata, a neke čak tri kata. Postojale su i prizemnice koje su bile pokrivane crijepom ili pločama.

Putopisci su dolaskom u Dalmaciju počeli s njezinom promocijom. Vidjeli su Dalmaciju kao gospodarski jako plodnu pokrajinu te su preko svojih putopisa opisivali stvarno stanje, sve ono pozitivno i negativno, pobuđujući pažnju lokalnoga stanovništva za istraživanje povijesti i borbu da se oslobodi nametnutog vladara. Počeli su se pojavljivati nacionalni pjesnici. Jedan od njih je Ante Kuzmanić, rodom iz Omiša, koji je neko vrijeme bio urednik *Zore dalmatinske*. Koliko su omiški građani bili nacionalno osviješteni, svjedoči popis pretplatnika za taj časopis iz 1844. godine, čak njih 11 od 750 bili su iz Omiša.⁷⁷ Tako su brojni putopisi napisani stranim perom pobudili zanimanje i Omišanina don Ivana Franceschija koji je opisao svoje putovanje od Zadvarja do Omiša pod nazivom *Slikoviti zemljopis*.⁷⁸ Njegov lik i djelo od velike su važnosti za pokrajinu jer je on osnovao tjednik *La Dalmazia* koji se bavio promidžbom gospodarskih, književnih i kulturnih tema, sve na korist dalmatinskog puka. Želio je da se sačuva ikavski izgovor u štokavskom jeziku, što je karakteristično ne samo za Dalmaciju nego i za Slavoniju.

⁷⁷ FAGARAZZI, 2009: 65.

⁷⁸ Originalni naziv djela je *Geografia pittorica* objavljen 1845. godine u zadarskom listu *La Dalmazia, Foglio letterario economico*.

5. Narodni preporod

Prva polovica XIX. stoljeća u Dalmaciji obilježena je čestom promjenom vlasti i nestabilnom politikom. Pokrajina je i dalje bila isključivo poljoprivredna zemlja s malim brojem manufaktura i obrtom koji je zadovoljavao lokalne potrebe pa pokrajina nije imala ni dovoljno hrane i ovisila je uvelike o uvozu. Gospodarsko stanje Dalmacije nije doseglo stupanj na kojem bi se mogao razviti preporodni pokret. Ono malo industrije i privrede što je postojalo u Dalmaciji davalo je slabe prihode, ali bez obzira na takvo početno gospodarsko stanje 1850-ih godina pokrajina polagano prati gospodarski zamah Monarhije. Vinogradarstvo je postalo najvažnija privredna grana, a vino glavni izvozni proizvod. Paralelno s gospodarskim, mijenjale su se i društvene prilike u Dalmaciji. Nakon 1860-ih godina počeo je jačati građanski sloj zbog intenzivnije gospodarske djelatnosti. Narodni preporod bio je odlučna bitka za pravac nacionalne inteligencije dalmatinskog građanstva: u Dubrovniku je istaknuta tradicionalna *slovinska* ideja, u Dalmatinskoj Zagori bila je hrvatska nacionalna ideologija.

Nacionalne ideje nisu imale temelja na nerazvijenom gospodarskom području i među nedovoljno zainteresiranom populacijom, ali dolazak Ljudevita Gaja u Dalmaciju 1841. godine⁷⁹ potaknuo je buđenje nacionalnog duha. Gajev pratitelj Antun Mažuranić zabilježio je da je Gaj dolaskom u Dubrovnik stavio *nov duh, duh narodni, ilirski*⁸⁰ koji će osvijestiti širu narodnu masu. Dubrovnik se istaknuo kao jedini dalmatinski grad u kojem bi narodno buđenje moglo biti moguće, pošto su prvi pjesnici koji su isticali slavenstvo bili upravo iz tog grada. Tako je u svojoj poemi Antun Kaznačić istaknuo želju za jedinstvom dalmatinskih *Slovinaca* i prekovelebitskih Hrvata.⁸¹ Pojava spomenutog Ante Kuzmanića i pokretanje *Zore dalmatinske* bili su od velike važnosti za kulturni i nacionalni život Dalmacije, posebice u vrijeme revolucije 1848. godine, kada Kuzmanić 27. ožujka poziva pučanstvo na buđenje narodne svijesti i prihvaćanje novih zbivanja.⁸² Međutim, djelo Ivana Katalinića *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica veneta* iz 1841. godine svjedoči o hrvatskoj povijesti i njoj važnosti za hrvatsko stanovništvo. Tako on

⁷⁹ MIMICA, 2004: 313.

⁸⁰ ŠIDAK, 1988: 166.

⁸¹ MIMICA, 2003: 310.

⁸² Usp. MIMICA, 2003: 314.-315: *Bracho Dalmatinci! Evo nam se, Bogu hvala, čisto razvidjava, znamo gdi smo i šta smo u sercu chutimo, svojim očima vidimo i ušima čujemo. Nenadano prije nevidjeno i nečuveno veselje poteglo se po svoj ovoj našoj derxavi istom je pukao glas da je naš čestiti cesar Ferdinand I nove zakone postavio na korist svojih podloynikah. Kroz te zakone, što mudri ljudi skupa „ustav“ zovu, narod se sa svojim cesarom sjedinjuje, cesar i narod jedno tilo i jedna duša bivaju, dogovaraju se i dogovore medju sobom, zagradjuju ili razmiču kako zemaljska potriba ište. Buduchi dakle, da je ovo derxava uboga što do sada nije mogla pristojne nastave dobiti, za to svaki od nas moxe osititi na vridnost takovoga novoga zakona.*

opisuje dalmatinski narod *koji je obitavao među planinama te čuvao svoje porijeklo, zakone, prava i običaje koji su bili ugrožavani od strane talijanske uprave.*⁸³ Također, prikazana je bijeda dalmatinskoga kraja u vrijeme pada Mletačke Republike i dolaska Austrije na vlast. Preteče narodnog preporoda u Dalmaciji 1830-ih i 1840-ih godina bili su pojedinci i grupacije koji su svojim djelovanjem najavili dolazak građanstva na društvenu i političku scenu. Početak preporoda u Dalmaciji označio je sukob slavensko-dalmatinske orijentacije koja je odbijala sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, ali i premoć talijanskog jezika.

Omiška općina gledala je pozitivno na ideju ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom te su poslali pismo Varaždinskoj županiji, koja se snažno isticala u pridobivanju dalmatinskih zastupnika za Hrvatski sabor,⁸⁴ da ne mogu poslati zastupnike jer su zbog carskog patenta obvezni poslati ih na Carevinsko vijeće u Beč.⁸⁵ Odmah nakon gušenja revolucije, car Franjo Josip I. donio je Oktroirani ustav kojim započinje apsolutističko vladanje te su na vlast stupile zakonske mjere poput raspuštanja Hrvatskoga sabora i promjena u školstvu i upravi. Godine 1851. uveden je otvoreni apsolutistički režim, Bachov apsolutizam, koji je trajao devet godina, a za cilj je imao sustavnu germanizaciju i zabranu hrvatskih nacionalnih simbola. Bitkom kod Solferina 1859. godine oslabljena je austrijska vlast, a car odlučuje ukinuti apsolutistički poredak, vraćajući stare regulative u Hrvatsku, a u Dalmaciji se 1861. godine prvi puta sastaje pokrajinski parlament⁸⁶ koji je uz prekide djelovao do 1914. godine. Na prvom zasjedanju sabora autonomisti – protivnici ujedinjenja – bili su u dvotrećinskoj većini pa je odlučeno da se neće ići na zasjedanje u Hrvatski sabor u vezi ujedinjenja Dalmacije i Hrvatske te da Dalmacija može autonomno egzistirati unutar Carstva.⁸⁷ Druga politička struja, koju su činili narodnjaci, nastojala je otvaranjem pučkih hrvatskih čitaonica, otvaranjem hrvatskih škola te pokretanjem glasila širiti svoj utjecaj u narodu. Oni su 1865. godine osvojili glasove u više od polovice dalmatinskih općina.⁸⁸ Austrijsko-talijanski rat i bitka kod Visa 1866. godine ubrzali su širenje nacionalne svijesti kod građana jer je bitka shvaćena kao obrana nacionalnog teritorija, ali je i potakla odvajanje slavo-dalmatinskoga stanovništva od onih koji su bili talijanske nacionalnosti. U narednim godinama izmjenjivale su se autonomistička i narodnjačka prevlast, ali nakon potpisivanja Austro-ugarske nagodbe 1867. godine i uspostave dualizma autonomisti su vidjeli trajnu prepreku ujedinjenju Dalmacije i Hrvatske. U razdoblju dualizma, od 1867. do 1869. godine, položaj narodnjaka bio je

⁸³ Usp. na talijanskom u KATALINIĆ, 1841: 117. Prevela Ina Beović.

⁸⁴ MIMICA, 2003: 316.

⁸⁵ Isto, str. 317.

⁸⁶ Pokrajinski parlament ili *Dalmatinski sabor*. Usp. MIMICA, 2003: 322.

⁸⁷ Isto, str. 323.

⁸⁸ Isto.

pogoršan, ali i usporeno narodno buđenje. Međutim, takvo stanje nije dugo trajalo jer je već sljedeće godine nastupilo novo razdoblje za Narodnu stranku u Dalmaciji, pošto je na izborima osvojila većinu glasova. Postupno je Narodna stranka pridobila dalmatinsko građanstvo i konačno 1882. godine slomila autonomiste na općinskim izborima u Splitu.⁸⁹ Nakon pobjede na izborima 1870. godine, narodnjaci su počeli provoditi *politiku mrvica*⁹⁰ te su se oportunistički odnosili prema Beču jer su željeli da Carevinsko vijeće podupre dalmatinske zastupnike u traženju materijalne pomoći za rješavanje teške gospodarske situacije. Nezadovoljni takvom politikom, radikalniji pripadnici stranke iz nje su istupili i osnovali *Hrvatski klub*, ali ubrzo i dalmatinsku *Stranku prava* koja je bila pod utjecajem pravaštva Eugena Kvaternika. Jedna od bitnih političkih i narodnih osoba druge polovice XIX. stoljeća bio je Mihovil Pavlinović, kojega se drži tvorcem narodne ideologije u Dalmaciji. On u svojoj ideologiji nije obuhvaćao samo politička i nacionalna stajališta, nego i cjelokupan napredak društva, shvaćanje nacija te je imao kompletan pogled na svijet, naciju i čovjeka.⁹¹

U takvoj preporodnoj atmosferi izlazilo je četrdeset i pet novina i časopisa na hrvatskom ili na hrvatskom i talijanskom jeziku. Najveći broj bavio se političkim temama, dok je mali broj obuhvaćao književnost i umjetnost. Prema mišljenju Krune Prijatelja, umjetnost prvih osam desetljeća XIX. stoljeća u Dalmaciji ispisala je mali broj stranica u povijesno-umjetničkim publikacijama.⁹² Prema njegovu mišljenju, najvrjednija činjenica je da je umjetnost egzistirala, bez obzira, koliko skromna bila. Narodni preporod i vlast Antonija Bajamontija u Splitu označile su procvat grada jer je počela izgradnja i obnova građevina⁹³ koje predstavljaju *eklektično provincijski pseudohistorijski ukus*.⁹⁴ Nerazumijevanje i neshvaćanje kulturne vrijednosti baštine vidljivo je u sustavnom rušenju gradskih bedema, a takvu će sudbinu doživjeti i omiške zidine 1862. godine, kad su najvećim dijelom srušene.

⁸⁹ STANČIĆ, 1980: 291.

⁹⁰ MIMICA, 2003: 327.

⁹¹ STANČIĆ, 1980: 208.

⁹² PRIJATELJ, 1969: 276.

⁹³ Usp. PRIJATELJ, 1969: 278. Izgradnja kasarne na tvrđavi Gripe; preuređenje crkve sv. Frane; od 1864.-1865. izgradilo se zapadno krilo Prokurativa te je nakon požara u kazalištu 1891. godine počela izgradnja novoga.

⁹⁴ Isto.

5.1. Mijenjanje gradske slike

Prva polovica XIX. stoljeća u Dalmaciji obilježena je gospodarskim zaostajanjem te kulturnim i političkim stagniranjem koje nije imalo temelja za širenje preporodnih ideja potaknutih revolucijom 1848. godine. Međutim, gospodarska slika Dalmacije od početka revolucije do prve faze narodnog preporoda 1860-ih godina počela se polagano mijenjati i pratiti gospodarski razvoj Monarhije. U tom razdoblju razvija se poljoprivredna proizvodnja, posebice vinogradarstvo koje postaje dominantna grana i glavni izvozni artikl. Imajući uvid u gospodarsku situaciju tog vremena u Dalmaciji, možemo lakše predložiti Omiš u cjelokupnom kontekstu. Čitavo XIX. stoljeće bilo je u znaku dolaska slikara i crtača iz srednje i zapadne Europe koji su nalazili nadahnuće za svoje radove u kulturnim i prirodnim spomenicima. Tome svjedoči da je u kratkom razdoblju od 1841. do 1847. godine nastala serija od 29 crteža dalmatinskih gradova,⁹⁵ među kojima je i najljepša veduta Omiša iz 1843. godine, koju je naslikao Johann Högel Müller (v. Slika 10). Riječ je o austrijskom časniku koji je od 1843. do 1845. godine naslikao dvadeset i četiri litografije dalmatinskih gradova koje se nalaze u albumu *Sjećanje na Dalmaciju*.⁹⁶ Litografija ili kamenopis tehnika je koja se u početku koristila za reprodukciju rukopisa, ali ubrzo i za umnožavanje crteža. One nemaju samo umjetničku, već i dokumentarnu vrijednost jer svjedoče o bilježenju stanja prije pojave fotografije koja je efikasnija u umnožavanju slika. Crteže gradova, tako i Omiša, izradio je Högel Müller, ali je Franz Xaver Sandmann izradio litografije prema Högel Müllerovim crtežima.⁹⁷ Prikaz Omiša iz 1843. godine vrlo je vrijedan jer prikazuje jednu od etapa razvoja grada. Međutim, Högel Müllerovu vedutu ne možemo uzeti za čvrsti dokaz izgleda grada sredine XIX. stoljeća. Analizirajući sliku grada u vrijeme izrade austrijskog katastra te usporedbom Karascayijeve vedute iz 1834. godine s vedutom iz 1843. godine može se jasno vidjeti da je Högel Müller prikazao idealiziranu sliku grada, prema kojoj je Omiš još utvrđeni grad bez naznaka propadanja zidina, te da je ispred istočnih zidina nasuta obala. Moguće da se u ovom kratkom razdoblju nasula obala uzduž zidina, ali prvi podatci o regulaciji obale uz zidine potječu iz 1862. godine, kada su pretor Franz i načelnik Benković podigli nasipe uzduž rijeke Cetine.⁹⁸ Također, promatrajući dvije vedute nastale u kratkom razmaku vide se bitne

⁹⁵ SCHENIDER, 1977: 271.

⁹⁶ FAGRAZZI, 2011: 6.

⁹⁷ Isto, str. 8.

⁹⁸ VRANDEČIĆ, 2002: 111.

razlike u oblikovanju gradskih bedema. Veduta iz 1834. godine prikazuje zidine bez kruništa, a razliku od vedute iz 1843. godine, prema čemu možemo zaključiti da gradski bedemi polako propadaju. Iako se vedute razlikuju u detaljima, zajednička karakteristika im je smještaj grada podno visokih klisura, na ušću rijeke, te blizina mora, čemu svjedoči i putopis Johna Gardnera Wilkinsona *Dalmacija i Crna Gora* iz 1848. godine. Smještaj grada – *na ušću Cetine, visoke planine iznad njega, i vrletne klisure koje vise nad rijekom i kaštelom, s morem u pozadini* – jako je inspirativan te nudi motive za crtanje. Poznati Englez u Dalmaciju je stigao 1844. godine te je u njoj proveo dvanaest mjeseci pa je u tom razdoblju često odlazio u unutrašnjost kako bi zabilježio svoje doživljaje kraja. Preko planinskog lanca na drugoj obali Cetine, stigao je i do Omiša. Wilkinson opisivanje grada započinje kronološki, od najstarijih vremena. Iako grad nema antičke temelje, pronađeni su ostatci vaza, pločica i natpis koji se nalazio na omiškim zidinama, ali u XIX. se stoljeću čuvao u općini. Omiški gusari, koji se prvi puta spominju u XII. stoljeću, donijeli su slavu gradu koji je dugo odolijevao mletačkoj vlasti. Godine 1444. Omiš, kao i veliki dio Dalmacije, pada pod mletačku vlast, ali je Omiš zadržao povlastice za slobodnu trgovinu. Kao i Fortis, Wilkinson spominje česte poplave i močvarni dio grada koji preko ljeta uzrokuje česte groznice. Broj stanovnika u vrijeme Mletačke Republike iznosio je preko 1000 stanovnika te je do sredine XIX. stoljeća opao na 755 žitelja. Iako je Wilkinson naslikao samo jedan pogled na grad (v. Slika 11), iz njegova opisa možemo analizirati građevine u gradu te ih usporediti s onima na prethodnim vedutama koje su nastale svega par godina prije Wilkinsonova opisa grada. Staro groblje nalazilo se izvan zidina u blizini franjevačkoga samostana i crkve Gospe od Karmela. S druge strane grada, na desnoj strani Cetine, nalazila se stara teološka škola koja je 1821. godine napuštena, a pripadala je franjevačkom samostanu. Jedan od najstarijih spomenika grada Omiša je crkva Svetog Petra na Priku koja je – prema opisu – *grčka crkva*.⁹⁹ Uzrok propadanja gradskih zidina, osim zuba vremena, neodržavanja i zapuštenosti, može biti i potres koji je izbio godinu prije Wilkinsonova dolaska u Omiš 1845. godine.¹⁰⁰ Slavni Englez navodi da mu je žao što je morao brzo otići iz Omiša jer nije stigao vidjeti sve zanimljivosti u okolini grada.

Jedna od utjecajnijih osoba u hrvatskoj kulturi bio je Ivan Kukuljević Sakcinski, koji je održao prvi politički govor u Saboru na hrvatskom jeziku. Njegova angažiranost na polju povijesti umjetnosti i zaštite kulturne baštine vidljiva je iz tri aspekta: osnivanja i vođenja Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine, brojnih objavljenih djela i funkcije službenog

⁹⁹ U XIX. stoljeću povjesničari umjetnosti su u starohrvatskoj crkvi Sv. Petra vidjeli isključivo utjecaj Bizanta, a kasnije su u tom graditeljstvu prepoznali dvostruki utjecaj, bizantski i zapadni.

¹⁰⁰ FAGARAZZI, 2011: 16.

konzervatora za Slavoniju i Hrvatsku.¹⁰¹ Zahvaljujući svojem istraživačkom radu u svrhu proučavanja kulturne baštine, Kukuljević je proveo putovanje Dalmacijom 1854. godine. Rezultat tog putovanja bilo je *Izvjestje o putovanjima po Dalmaciji u jeseni godine 1854.*, kojem je glavna zadaća bila prikupljanje povijesnih izvora hrvatskog naroda, ali i bilježenje podataka za biografski leksikon umjetnika. U izvješću navodi da je Omiš bio posljednji grad njegova obilaska Dalmacije i da je *radi silnih burah i vjetrovah što u ono doba vladaše po jadranskom moru* odustao od puta prema Dubrovniku i Kotoru.¹⁰² Od velike važnosti bilo je i navođenje arhiva i knjižnica i njihove građe. Budući da se duže zadržao u Omišu, imao je mogućnosti istražiti omiški arhiv koji je pronašao u dobrom stanju s građom koja datira od 1520. godine. Sva građa koju Kukuljević navodi u izvješću nestala je iz Omiša jer je arhiv preseljen. Osim u izvješću, Omiš spominje u knjizi *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije* gdje su opisane njegove ruševne zidine od kojih se vide ostaci, broj stanovnika te se spominje slava grada za vrijeme gusara.

Emily Anne Beaufort, (1826.-1887.) pripadnica stare engleske obitelji, nakon udaje postala je vikontesa Strangford i zajedno sa svojim suprugom, filologom i slavistom, krenula je na putovanje po Albaniji, Crnoj Gori i Dalmaciji koje je rezultiralo putopisom *Istočne obale Jadrana godine 1863. s posjetom Crnoj Gori*. Par je iz Splita krenuo na ekspediciju prema Omišu koji je udaljen kao i Trogir, ali je priroda privlačnija. Vikontesa je bila očarana krajolikom i prizorom kojeg nikad nije vidjela. Visoke litice presječene blistavom rijekom otkrivaju bogato pošumljenu unutrašnjost, ali na ušću rijeke smjestio se *najljepši od malih gradova*. Opis Omiša započinje povijesnom pričom o gusarima i njihovim spretnim bjegovima pred mletačkim brodovima. Nekadašnji gradski obrambeni pojas u to doba je već bio u ruševinama. Zapuštenost grada vidljiva je iz činjenice da je pretor ili poglavar kotara činio sve kako bi poboljšao gospodarsku sliku grada prema uzoru na Bajamontija u Splitu, kako navodi vikontesa. Gradila se luka na južnoj strani grada, već je bio postavljen perivoj i šetalište te je započela izgradnja prve ceste koja će Omiš povezati s unutrašnjošću. Nova cesta prolazila je kroz klisuru, ali radovi su išli sporo jer su radnici bili slabo plaćeni, a stijena tvrda te je bilo teško raditi po velikim vrućinama. O izgradnji ceste svjedoči i jedna zanimljiva bilješka u putopisu: *u podne, kada su skoro svi spavali, upaljeni su fitilji za miniranje stijena* koje su se razdvojile od okomitih klisura te su padale u vodu. Osim toga, zapazila je da su stanovnici redovito odlazili na popodnevni odmor u razdoblju od 10:30 i 16 sati pa tu

¹⁰¹ JURIC; VRANEŠEVIĆ, 2011: 23.

¹⁰² FAGARAZZI, 2011: 17.

činjenicu možemo povezati s prethodnom rečenicom, u kojoj navodi da su u podne skoro svi spavali.

U radu je spomenut dolazak političkih osoba tijekom XIX. stoljeća u Dalmaciju, ali i u Omiš. Jedan od spomenutih bio je dolazak saskoga kralja Friedricha Augusta II. 1838. godine. On, za razliku od cara Franje Josipa I., najpoznatije osobe koje je posjetila Omiš 1875. godine, nije imao političkih afiniteta prema pokrajini. O tom dolasku pisale su austrijske novine *Frembanblatt*¹⁰³ koje su prikazale zanimanje Austrije za pitanje Dalmacije i Istoka. Osim austrijskih novina, dolazak i putovanje cara pratio je i zadarski *Narodni list* koji je detaljno izvješćivao o svečanim dočecima. Jedan od njih bio je u Omišu. Opis pokazuje veliko oduševljenje naroda prilikom dolaska *kralja hrvatskoga Frane Josipa I.*¹⁰⁴ Car je stigao parobrodom *Miramar* u omišku luku koja je dovršena 1874. godine te je bila ukrašena skupocjenim sagovima i paviljonom. Nakon pucnjave mužara car se uputio prema župnoj crkvi. Nadžupnik Lovrić bio je prvi koji je imao čast pokloniti se caru. On je kao učitelj poljodjelstva razgovarao s carem o napretku obrade zemlje. Bečki list *Neue Freie Presse* objavio je da je poseban doček i veliko oduševljenje bilo u Omišu gdje su se *sakupili predstavnici svih vanjskih općina.*¹⁰⁵ Spomenuti zadarski list bilježio je kretanje cara. Međutim, osim pisanih spomena, zadarski fotografi Andrović¹⁰⁶ i Goldstein¹⁰⁷ su nizom fotografija ostavili slikovni materijal sakupljen u *Albumu svjetlopisni s' opisovanjem putovanja Nj. Vel. cesara i kralja Frane Josipa I. kroz Dalmaciju godine 1875.*¹⁰⁸ Svjetloписи su popraćeni opisom na talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku, među njima je i jedno poglavlje posvećeno Omišu pod nazivom *Krševiti Omiš*, u kojem fotografi opisuju smještaj grada kojim se ne može ni jedan drugi grad pohvaliti. On se svojim prizorom *predstavlja između najljepših krajeva naše zemlje*¹⁰⁹ koje nudi najbolje vino Dalmacije, ali i Europe. Osim nadžupnika Lovrića, car se susreo sa svećenikom Antom Kružičevićem kojem je dodijelio *Zlatni križ za zasluge.*¹¹⁰ Omiš je bio narodnjački grad kojemu je načelnik bio Petar Brkanović, tajnik Frane Fransceschi i župnik Ante Lovrić, član Matice dalmatinske i učitelj

¹⁰³ Isto, str. 28.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto, str. 29.

¹⁰⁶ Nikola Andrović bio je porijeklom iz Herceg Novog te je na Sveučilištu u Padovi diplomirao farmaciju. Jako ga je zanimala fotografija te je osnovao svoj atelje u Zadru.

¹⁰⁷ Andrović se udružio s Markom Josipom Goldsteinom koji je završio za fotografa u Trstu, te su osnovali atelje 1874. godine.

¹⁰⁸ Riječ je o prvoj hrvatskoj fotografskoj reportaži koja sadrži 24 svjetloписа dimenzija 196 x 272 mm nalijepljena na kartonu dimenzija 300 x 400 mm. Izrađen je u više primjeraka te je bio namijenjen tržištu.

¹⁰⁹ FAGARAZZI, 2011: 29.

¹¹⁰ Isto.

poljodjelstva. Omiš je u drugoj polovici XIX. stoljeća bio grad koji je doživljavao gospodarsko i kulturno buđenje, o čemu svjedoče dvije pučke škole, muška i ženska, kao i sjemenišna škola na Priku. Osim školskih institucija djelovale su i dvije udruge: od 1856. godine *Societa del Casino* i od 1871. godine *Cetinsko-Mosorsko-Dinarsko-Slavjansko-Narodna Čitaonica*. One su upotpunjavale sliku narodnog buđenja u Dalmaciji. Podatci koji prikazuju grad u razdoblju od 1871. do 1877. godine potječu iz *Priručnika Kraljevine Dalmacije* koji je sastavio Luigi Maschek (Alois Maschek), carski savjetnik zaposlen kao upravitelj u Dalmatinskom namjesništvu u Zadru. Osim *Priručnika* Maschek je napisao i *Geografsko-statistički repetitorij naseljenih mjesta Kraljevine Dalmacije* iz 1888. godine u kojem je naveo da je politička općina Omiš imala 11 674 stanovnika, dok je grad brojao 749 stanovnika. Svi su bili pripadnici rimokatoličke vjere, a većina stanovništva govorila je hrvatski jezik. Iako je slikovni materijal samo jedna fotografija snimljena prilikom dolaska cara na omiški mul te se ne vidi cjelokupni grad (v. Slika 12), zapisi stranih i domaćih novina, ali i djela carskog savjetnika Mascheka, vrijedni su u rekonstrukciji grada koji obuhvaća demografsku i političku sliku vrijednu u lokalnoj povijesti.

Engleski viktorijanski arhitekt Sir Thomas Graham Jackson, kojeg je zanimala romanika, gotika i renesansa, posjetio je Dalmaciju te je – usprkos nedaćama na putu – zapazio ljepotu primorskih gradova i skladnih kamenih građevina, što je opisao u opsežnom djelu *Dalmacija, Kvarner i Istra* 1887. godine, upotpunjenom litografijama i crtežima hrvatskih gradova na Jadranu. U poglavlju *Omiš i Poljica* opisuje put od Splita do Omiša i kratki boravak u Omišu. Položaj grada u očima autora stvorio je divlju i romantičnu sliku kojom dominiraju planine i nedostupnost prirode ljudskoj nozi. Jackson je prepoznao geografske prednosti Omiša – utočišta gusara – koji je bio *neosvojiv s kopna, a kompliciranim kanalima zaštićen od napada s mora*.¹¹¹ Za razliku od ostalih putopisaca koji su posjetili Omiš, Jackson je prvi ukratko opisao razvoj grada i rušenje prvog pojasa zidina oko crkve. Miran način života nakon uspostave mletačke vlasti uvjetovao je brzi razvoj grada pa se grad proširio na okolnu ravnicu. Novi pojas zidina sagrađen je sredinom XVI. stoljeća zaslugom providura Lorenza Minija,¹¹² a već u vrijeme Jacksona te zidine su bile porušene. Arhitekt je opisivao stari grad koji nije imao puno zanimljivosti, tek nekoliko nepretencioznih kuća s mletačkim vratima i prozorima. Opisao je staru župnu crkvu – prije izgradnje *sadašnje*

¹¹¹ Isto, str. 34.

¹¹² Isto, str. 36.

*katedrale*¹¹³ – Svetog Duha, koja prema njegovu mišljenju nije sadržavala ništa značajnoga. Pored *katedrale*, koja ima lijepo oblikovani portal s isklesanim arabeskama i bijelim mramornim kipom sv. Mihovila koji gazi sotonu, bila je općinska palača s uklesanim lavom sv. Marka, koji drži zatvorenu knjigu. Također, opisane su i utvrde u gradu: kaštel Mirabella kojem se pristupa strmom stazom na stražnjoj strani grada, a bio je u ruševnom stanju, i kula na prirodnoj litici koja je bila u boljem stanju i služila kao skladište. Jackson nije išao dalje od Omiša, ali je napravio izlet rijekom Cetinom, očaran prizorom rijeke koja se probijala golemim krajolikom. Nakon posjeta mlinovima u Viseću i slapovima kod Zadvarja, Englezu je bilo žao što nije *mogao posvetiti više pažnje veličanstvenim ljepotama ovog kraja*.¹¹⁴ Ljepota Omiša zabilježena je na crtežu iz 1885. godine, objavljenom u drugom svesku Jacksonovog putopisa. (v. Slika 13)

Na temelju dosad napisanog o načinu prikazivanja veduta – preko litografija i bakropisa – kraj XIX. stoljeća donio je novu tehniku bilježenja trenutaka, a riječ je o fotografiji. Jedna od najranijih fotografija prikaza Cetine uzvodno od Radmanovih mlinica bila je iz 1866. godine, a napravio ju je Franz Thiard de Laforest. Laforest je potjecao iz stare burgundske obitelji. Bio je zadivljen ljepotama mediteranskog i dalmatinskog krajolika. U Splitu je imao atelje te je u tom vremenu – točnije 1878. godine – objavio knjigu *Spalato und seine Alterthümer* koja se drži prvim vodičem po starinama Splita i Salone.¹¹⁵ Tri desetljeća sustavnog rada zaključio je djelom *Album von Dalmatien* iz 1898. godine u kojem se nalaze dvije fotografije iz Omiša (*Almissa*, dimenzija 252x206 mm) i *Partie an der Cetina bei Almissa* (dimenzija 211x262 mm). Snimak Omiša sa zapada najstarija je sačuvana fotografija grada na Cetini (v. Slika 14). Kraj XIX. stoljeća donio je tehničke novitete prije pojave fotografije u boji, a riječ je o izradi litografija u boji na fotografskoj osnovi. Postupak je nazvan *photochrom* te su tom tehnikom umnožene brojne fotografije dalmatinskih gradova, među kojima su se našle i dvije Laforestove fotografije Omiša.

Dolazak cara Franje Josipa I. potaknuo je i dubrovačkog fotografa Antuna Jelasku¹¹⁶ da snimi dalmatinske krajeve. U albumu je Omiš snimljen s povišenog mjesta (v. Slika 15). U prvom planu su stijene u klancu Lisičina, a u drugom planu je grad smješten podno planine.

¹¹³ Omiška župna crkva u 18. se stoljeću nazivala katedralom, zbog svoje veličine i ljepote, kao i značaja grada Omiša. Iako grad nije imao vlastitu biskupiju, *katedrala* je sagrađena na mjestu stare župne crkve, što znači da crkva Sv. Duha nije bila župna crkva.

¹¹⁴ FAGARAZZI, 2001: 38.

¹¹⁵ Isto, str. 39.

¹¹⁶ Antun Jelaska, rodom iz Dubrovnika, imao je atelje na Pilama u kojemu je djelovao od pedesetih do osamdesetih godina XIX. stoljeća. U njemu je nastala čitava galerija portreta građana. O njegovoj kvaliteti svjedoči činjenica da je bio službeni fotograf crnogorskog kneza, ali i brojne izložbe i osvojene nagrade otisnute na kartonskim poledinama fotografija. Usp. FAGARAZZI, 2009: 42.

Sam grad prikazan je na manjem dijelu fotografije te je time naglašeno krševito okruženje. Srušene gradske zidine čitaju se samo u parametru, a nasuti dio nekadašnje foše i novo šetalište označili su širenje grada koje je započelo industrijalizacijom početkom XX. stoljeća. Prema Jelaskinim fotografijama nastale su dvije Miserine slike Omiša. Edmund Misera, rodom iz Brna, bio je časnik i slikar-amater koji je naslikao zbirku od 48 akvarela iz Dalmacije koje prikazuju vojne utvrde te prirodne ljepote. Misera je naslikao tri akvarela Omiša 1880. godine pod nazivom *Almissa* (dimenzija 178x241 mm), *Partie südlich von Almissa* (dimenzija 184x232 mm) te *Partie bei Almissa* (dimenzija 141x227 mm). Kako je već spomenuto, dvije su nastale prema Jelaskinim fotografija, dok je treća nastala prema predlošku fotografije Franza Laforesta (v. Slika 16).

Na međunarodnoj izložbi *Čovjek i more*, održanoj u Zadru 1989. godine, prikazane su tri fotografije Omiša, a riječ je o radovima barona Raimunda von Stillfried-Rathenitza. Fotografije su dimenzija 194x247 mm. Na njihovoj poledini je adresa *Baron Stillfried k. k. Hof-Photograph Wien I. Reichstrathstrasse 27*. Riječ je o fotografu koji je 1875. godine dobio naslov dvorskog fotografa, što se može iščitati iz opisa na poledini fotografija. Također, barun je u fotografijama dalmatinskih krajolika vidio odličan način komercijalizacije koji je realiziran izložbom u bečkom muzeju *museo d'arte* 1890. godine, kako su izvijestile zadarske novine *Smotra dalmatinska* 23. listopada 1889. godine.¹¹⁷ Međutim, u članku se ne spominju fotografije ni Splita ni Omiša. Dvadeseto stoljeće donijelo je niz promjena na svim područjima, od industrije preko gospodarstva pa sve do umjetničke produkcije. Bečka tvrtka *Postkarten-Industrie A. G.* 1929. godine reproducirala je dvije Stillfriedove fotografije u obliku razglednica.¹¹⁸

Nekadašnje prikazivanje gradova, koje je zahtijevalo idealne uvjete u prirodi kako bi se na koncu realizirao prikaz, zamijenjeno je umnožavanjem prikaza gradova zahvaljujući novim tehnikama koje su se počele razvijati i širiti koncem XIX. stoljeća. Takvu sudbinu imao je i Omiš, prikazivanje grada na grafikama, litografijama, svjetlopisima, fotografijama te naposljetku produkcija razglednica u XX. stoljeću dobar su svjedok vremena slike grada toga doba.

¹¹⁷ FAGARAZZI, 2011: 44.

¹¹⁸ Isto.

6. Cetina i more

Na temelju do sada napisanog, može se zaključiti da je dalmatinsko gospodarstvo krajem XIX. i početkom XX. stoljeća zaostajalo u odnosu na ostale pokrajine Austro-Ugarske Monarhije. Takvom stanju pridonijelo je neulaganje domaćeg kapitala, ali i sveopća nezainteresiranost Austrije za brži napredak zaostale pokrajine. Tako je i Omiš u tom razdoblju gospodarski stagnirao poput ostalih dalmatinskih općina. Međutim, Omiš je imao i još ima jednu karakteristiku koja ga uvelike razlikuje od ostalih primorskih mjesta. Njegov povoljan geografski položaj i rijeka Cetina krajem XIX. i početkom XX. stoljeća donijeli su jedno novo razdoblje za povijest grada. Naime, riječ je o industrijalizaciji. Važnost rijeke Cetine za grad potvrđuje Ivan Katušić: „U bezvodnom, krševitom kraju kao što je Dalmacija, gdje u toku vruće, ljetne četvrtine godine padne samo osmina godišnjih kiša, pojava trajne, nepresušne, sto kilometara duge rijeke znači dobu plitku vodu i bujno raslinstvo, veću mogućnost obrade zemlje i moćan izvor energije, koja je nekada pokretala stupe za valjanje sukna, a danas pokreće hidroelektrane.“¹¹⁹

Prema podacima koje donosi Stanić Griša, koji se odnose na cijelo područje Trgovačke obrtničke komore (TOK) – koja je obuhvaćala šest kotarskih poglavarstava i trideset i četiri općine – 88.6% stanovništva bavilo se poljodjelstvom, 4.4% bavilo se obrtima, 3.5% javnom službom, slobodnim zanimanjem i vojnom službom.¹²⁰ Na temelju tih podataka iz posljednjeg desetljeća XIX. stoljeća može se pretpostaviti da se stanovništvo omiške općine bavilo poljoprivredom. Međutim, poljoprivreda uvelike ovisi o vremenskim prilikama, a 1904. godine omišku je općinu u njenim krševitim krajevima pogodila velika suša, da bi iste godine bila i hladna zima.¹²¹ K tome, veliki broj općina koje su ušle u statistiku TOK-a bile su kontinentalne i nisu imale pristup moru. Stoga možemo pretpostaviti da se dio stanovništva bavio i pomorskim djelatnostima, poput ribolova. U prethodnom odlomku spomenuta je blizina grada rijeci, zbog koje se gospodarska slika grada počela mijenjati. Cetina je cijelim svojim tokom doprinosila razvoju Omiša na početku XX. stoljeća. Industrija se razvila na izvorima energije, a rijeka je sa svojim brzacima i slapovima bila pogodna za izgradnju hidroelektrana. Električna energija došla je do grada 1914. godine, kad je Omiš dobio električnu rasvjetu i prvi električni mlin.¹²² Također, električna energija opskrbljivala je i

¹¹⁹ KATUŠIĆ, 1984: 11.

¹²⁰ GRIŠA, 1983: 14.

¹²¹ MIMICA, 2003: 369.

¹²² GRIŠA, 1972: 58.

tvornice koje su se razvile u gradu i njegovoj okolini. Cijeli taj uzročno-posljedični slijed industrijalizacije približio se gradu zbog kapitala, tržišta i jeftine radne snage.¹²³ Rijeka Cetina sa svojim moćnim slapovima nije plijenila samo pažnju putopisaca u XIX. stoljeću, kako smo vidjeli u prethodnom dijelu ovog rada. Ona je 1894. godine zaokupirala pažnju Antuna Deškovića Ivanova koji je uvidio važnost Cetine za cijeli omiški kraj. Počele su pripreme i planovi za izgradnju hidroelektrane Kraljevac na slapu Gubavica u Zadvarju. On je zatražio da mu se ustupi pravo korištenja terena uzduž rijeke s obje strane te se s gradom dogovorio o ispostavi električne energije i zapošljavanju lokalnoga stanovništva prilikom izgradnje.¹²⁴ Dešković se udružio s mađarskom tvrtkom *Ganz e Comp* za izgradnju strojeva te s francuskom tvrtkom *Societe d'electro-technique* pa je njihov inženjer Ernest Roessler posjetio Omiš kako bi tehnički snimio teren.¹²⁵ Gradnja hidroelektrane započela je 1906. godine – cijelo jedno desetljeće nakon početne ideje – te su radovi tekli sporo zbog nepristupačnog terena, zahtjevnih radova i nedostatka stručnjaka. Svemu tome doprinijela je i promjena investitora, pa je izgradnja iz austrijskih ruku¹²⁶ prešla u talijansko društvo *Sufid* (Società anonima per la utillizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia).¹²⁷ Radovi su konačno završeni 1912. godine pa je centrala stavljena u pogon iduće godine. Veliki pothvat izgradnje hidroelektrane na Cetini donio je ne samo napredak gradu Omišu, nego i Splitu koji je iz tog pogona dobio električnu rasvjetu 1919. godine.¹²⁸ Važnost hidro-potencijala rijeke Cetine nisu uvidjele samo domaće novine,¹²⁹ nego i brojni listovi Monarhije¹³⁰ toga vremena koji su pisali o potencijalima Velikoga slapa Gubavice i hvalili radove na hidroelektrani Kraljevac koje je vodio inženjer P. Ziegrel.¹³¹

Omiš se – zahvaljujući povoljnom geografskom položaju – nije samo oslanjao na iskorištavanje Cetine, nego je početak XX. stoljeća označio povećano iskorištavanje mora. Zahvaljujući novčanim institucijama poput seoske blagajne u Jesenicama, uzajamno-pripomoćne zadruge Providnost i Hrvatske pučke štedionice,¹³² koje su imale veliki ekonomski značaj za omišku i poljičku općinu, počinje se razvijati brodarstvo. Seoska blagajna ustanovila je Poljičku plovību u Krilu kojoj se broj brodova naglo povećao zbog

¹²³ KEČKEMET, 1974: 22.

¹²⁴ PIPLOVIĆ, 2002: 160.

¹²⁵ Isto, str. 161.

¹²⁶ Sufid je prekužio koncesiju firme Wasserwerke Almissa Koller et Golwing za iskorištavanje rijeke Cetine.

¹²⁷ PIPLOVIĆ, 2002 : 165.

¹²⁸ Isto, str. 166.

¹²⁹ Usp. PIPLOVIĆ, 2002: 160. (*Novo doba*), 161. (*Naše jedinstvo*) i 165. (*Narodni list*). list; *Naše jedinstvo*.

¹³⁰ Usp. PIPLOVIĆ, 2002: 163. (*Tršćanski Lloyd; Zeit*).

¹³¹ PIPLOVIĆ, 2002: 166.

¹³² GRIŠA, 1972: 51.

pržinara koji su vadili pijesak iz mora te koji su opskrbljivali sve građevinske tvrtke Splita, Šibenika i Trogira. Godine 1910. mijenja se način vađenja pijeska te se počinju koristiti žlice postavljene na dvanaest metara dugoj drvenoj motci koje su omogućile brže vađenje i veće količine pijeska za okolne tvornice.¹³³ U Omišu je osnovana Zadružna plovidba koja je 1913. godine imala dva parobroda, a za cilj je imala prevoženje osoba i tereta te je sudjelovala u prometu stranaca.¹³⁴ Te dvije organizacije željele su bolje prometno povezati Omiš i Split.

Osim seoskih blagajni koje su osnivale Zadružne plovidbe, spomenute su dvije zadruge – *Providnost*, osnovana 1910., i *Pučka štedionica* iz 1906. godine – koje su bile od iznimne važnosti za razvoj industrije omiškog kraja.¹³⁵ Značaj i jakost Pučke štedionice vidljiv je u podizanju sjedišta 1912. godine – velike zgrade u kojoj je danas smještena gradska uprava – koja je kasnije bila glavni pokretač Industrijske zajednice. Industrijska zajednica bila je udruženje koje je okupljalo više industrijskih postrojenja, a osnovana je inicijativom Milana Marušića 1921. godine.¹³⁶ Prema podacima koje donosi Lakatoš, Industrijska zajednica imala je trinaest pogona, od kojih je pet bilo u Banjoj Luci, sedam u Omišu te jedan u Ravnicama.¹³⁷ Uspjeh koji je bio predodređen Industrijskoj zajednici bio je u jeftinoj i obilatoj sirovini, jeftinoj radnoj snazi i povoljnom prometnom položaju. O tvorničkim postrojenjima Industrijske zajednice te promjeni ambijentalne slike grada koju je ona uvjetovala bit će više riječi u idućem poglavlju.

¹³³ Isto, str. 52.

¹³⁴ Isto, str. 54.

¹³⁵ Isto, str. 55.

¹³⁶ LAKATOŠ, 1923: 115.

¹³⁷ Isto.

6.1. Industrijalizacija

Omiš je na početku XX. stoljeća brojio 1240 stanovnika,¹³⁸ ali razvitak industrije i oblikovanje grada u skladu s njezinim razvitkom pridonijelo je naglom priljevu stanovništva.¹³⁹ Brojni radnici iz okolnih sela došli su u grad kako bi radili u novootvorenim tvornicama. U prethodnom poglavlju spomenuta je izgradnja hidroelektrane Kraljevac koja je električnom energijom opskrbljivala tvornice koje su počele nicati u okolici Omiša, a nedugo zatim i tvornice u samom gradu. Svaka industrija razvija se na izvoru sirovine. Rečeno je da je Cetina bila od važnosti zbog mogućnosti njezina iskorištavanja. Međutim, naslage tupine koje se protežu 100 km dugom linijom od Splita do Makarske također su bile važne za razvoj cementne industrije. Industriju cementa u Dalmaciji započeo je August Höffling 1865. godine¹⁴⁰ te je bila od izrazite važnosti za Monarhiju.¹⁴¹ Split je bio polazna točka cementne industrije, a prva tvornica osnovana je 1875. godine na južnim obroncima Marjana. Kako bi se ostvarila rentabilnost, bilo je potrebno uskladiti sve parametre za uspješan rad tvornica. Jedna od njih bila je i tvornica cementa smještena tri kilometra istočno od omiške luke u uvali Ravnice.

Tvornica cementa u Ravnicama podignuta je od domaćeg kapitala 1906. godine zahvaljujući Milanu Marušiću koji je počeo izvoziti tupinu. Početak Prvoga svjetskog rata nakratko je prekinuo rad tvornice koja je do tada zapošljavala 150 radnika.¹⁴² Tako je *Narodni list* u 38. broju od 12. svibnja 1909. hvalio inicijativu domaćih poduzetnika za podizanje takvog pothvata. Dalje čitajući doznajemo da tvornica nije bila zamišljena na velikoj bazi, nego se tijekom izgradnje izmijenio prvi plan te je sklop proširen.¹⁴³ Za razliku od ostalih tvornica cementa u splitskoj okolici, omiška je bila naprednija jer je koristila peći tipa Schneider¹⁴⁴ te je cement bio plasiran u Dalmaciji, Bosni, Puli, Trstu, Ljubljani, Beču, Crnoj Gori, Albaniji, a njegovu kvalitetu potvrdio je bečki *Technologisches Gewerbe-Museum*.¹⁴⁵ Nakon Prvoga svjetskog rata tvornica ulazi u novu fazu povećavajući godišnji kapacitet. Osnivanjem Industrijske zajednice 1921. godine trebala je započeti izgradnja nove tvornice cementa, ali su radovi prekinuti zbog ubrzanja projekta koji je uključivao i druga tvornička

¹³⁸ PIPLOVIĆ, 2002: 159.

¹³⁹ KEČKEMET, 1981: 30.

¹⁴⁰ ŽIŽIĆ; MARASOVIĆ, 2014: 39.

¹⁴¹ Proizvodnja cementa u Austriji započela je u tirolskom mjestu Schwoich 1842. godine.

¹⁴² GRIŠA, 1972: 58.

¹⁴³ Isto, str. 59.

¹⁴⁴ Inače su se koristile uspravne peći tipa Dietzsch, ali Schneider peći su koristile manji broj radnih sila uz veću produkciju.

¹⁴⁵ ŽIŽIĆ; MARASOVIĆ, 2014: 41.

postrojenja. Time je tvornica cementa u Ravnicama postala pokretač izgradnje ostalih tvornica za Industrijsku zajednicu.¹⁴⁶ Novine toga doba hvalile su tvornicu koja je bila u rukama domaćeg kapitala: „Tvornica Cement u Ravnicama je solidna i ima pred sobom liepu budućnost, tako da joj ne treba ičije preporuke. Ja ću ipak samo primjetiti, da je dužnost svih nas i ciele zemlje, da pred tuđinskim poduzećima dademo prednost ovoj domaćoj tvornici, ako rad ništa drugog, a ono s jednostavnog razloga, da se jednom i mi priviknemo onom snažnom principu narodne ekonomije: svoj k svome!“¹⁴⁷ Međutim, vlasnici su nakon pada morali prodati tvornicu francuskoj tvrtki *L'Avocat & Co.* 1923. godine te se time priznao poraz i neuspjeh domaćih poduzetnika. Ubrzo, 1927. godine, Industrijska je zajednica Rješenjem Okružnog suda u Splitu likvidirana pa je počela propast omiškoga zadružnog pothvata.¹⁴⁸ U razdoblju od prodaje do Drugoga svjetskog rata, tvornica je bila u francuskom vlasništvu te je bila pogođena konkurencijom i snižavanjem cijene cementa na tržištu. Ratno razdoblje donijelo je znatno smanjenje kapaciteta za dalmatinske tvornice cementa koje su poslije rata trebale velike obnove. Kraj Drugoga svjetskog rata donio je promjenu naziva tvornice u *Renko Šperac*. Tvornica je srušena 2006. godine te je jedna od pet dalmatinskih tvornica¹⁴⁹ koje su žrtvovane zbog druge svrhe, točnije iz turističkih razloga. Osim tvornice u Ravnicama, na Brzetu, također u blizini Omiša podignuta je još jedna tvornica cementa. Inicijator je bio Nikola Palaveršić koji se bavio izvozom lapora. On je 1926. godine podigao tvornicu u neposrednoj blizini ravničke tvornice domaćim kapitalom.

Već spomenuto društvo Sufid,¹⁵⁰ koje je osnovano 1902. godine u Trstu, potaknulo je izgradnju hidroelektrane Kraljevac na rijeci Cetini, ali i tvornice kalcijeva karbida i kalcijeva cijanimida Crnica kod Šibenika i u Dugom Ratu.¹⁵¹ Tvornica u Dugom Ratu započela je proizvodnju 1914. godine, ali početkom rata cijela industrija omiškog i poljičkog kraja stagnira. Društvo Sufid imalo je veliku privrednu važnost za cijeli kraj, ali – pošto je bila riječ o stranom ulagaču – svakom se prilikom tražila nacionalizacija društva. Međutim, tvornica je

¹⁴⁶ Industrijska zajednica 1922. i 1923. godine imala je tvornicu cementa, kože, užadi, mreža, strojarsku radionicu i željezariju te tvornicu za pravljenje strojeva i izrađivanje građevinskih potrepština. Usp. ŽIŽIĆ; MARASOVIĆ, 2014: 43.

¹⁴⁷ GRIŠA, 1972: 60.

¹⁴⁸ ŽIŽIĆ; MARASOVIĆ, 2014: 43.

¹⁴⁹ Prva srušena tvornica cementa je u Hvaru, druga je bila splitska, srušena 1941. godine. U splitskoj okolici srušena je tvornica *Ivan Mordin – Crni* u Solinu 1975. godine. Sljedeća je bila omiška tvornica *Palaveršić*, srušena je 1980-ih godina, a posljednja je *Renko Šperac*.

¹⁵⁰ Sufid (*Società anonima per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia*) je utemeljen od strane *Società anonima italiana per il carburodicalcio* iz Rima te *Società veneziana di elettrochimica* iz Venecije te odvjetnika Richettie iz Trsta sa svrhom iskorištavanja vodenih snaga u Dalmaciji za proizvodnju karbida, cijanimida, sode, aluminija za izrađivanje minerala, kovina i osnivanje industrija elektrokemijske i elektrotehničke naravi.

¹⁵¹ LAKATOŠ, 1923: 39.

1929. godine prešla u francuske ruke te je promijenila naziv u *Le Dalmatienne*, ali dogovorom sklopljenim s Kraljevinom SHS moralo se pridržavati zahtjeva, primjerice da radna snaga bude isključivo domaća.¹⁵² Tu odluku pozdravljao je i tadašnji tisak, tako u *Novom dobu* iz 1930. godine piše:

„Mi se dakle možemo smatrati sretnim, da su pomenute tvornice u našoj zemlji, a specijalno u siromašnoj Dalmaciji, da će naš primorski narod naći u njoj zaposlenja, te neće trebati seliti a k tome da nećemo biti prisiljeni te produkte uvažati, te da ćemo tada doći jeftino do tili potrebitih produkata za našu nacionalnu ekonomiju.

Da će nam prijateljski narod uvažiti naše ekonomsko stanje, i svoju korist dovesti u vezi i sa našim interesima, pruža nam dovoljno garancije i okolnost, što su u upravi ovog društva dva naša uvažena dalmatinca, gg.:dr. Ivo Tartaglia, današnji Ban primorske banovine i Dr. Niko Subotić bivši ministar, koji će znati i htjeti dovesti u vezu interese društva sa interesom naroda.

U današnjoj eri opće ekonomske krize, a specijalno krize u Dalmaciji, gdje narod vodi borbu za opstanak, jer svoje proizvode može teško da unovčuje, ili, ako ih unovčuje, sa minimalnom, ili nikakvom koristi, i rad ovog važnog društva, može barem donekle da pomogne ublažiti današnju nevolju, u što čvrsto vjerujemo.“¹⁵³

Svjetska kriza koja je slijedila 1934. godine, a ubrzo i izbijanje Drugoga svjetskog rata, velike su ugrozili rad tvornice u Dugom Ratu. Tvornica koja je bila u stranim rukama i koja se oslanjala samo na izvoz uzrokovala je otpuštanja velikog broja radnika. Prema podacima koje donosi Stanić Griša broj zaposlenih varirao je od nekoliko stotina do preko tisuću radnika.¹⁵⁴ Gospodarska kriza odrazila se na tupinolome i cementnu industriju te je uvjetovala visoku stopu nezaposlenosti u Dalmaciji. Sve veća konkurencija cementne industrije u predratnim godinama uvjetovala je smanjenjem proizvodnje i broja radnika u dalmatinskim tvornicama.¹⁵⁵

Osnivanje Industrijske zajednice 1921. godine upotpunilo je gospodarsku sliku cijeloga omiškog kraja. Glavni inicijator toga pothvata bio je Milan Marušić, tadašnji gradonačelnik omiške općine kojem je cilj bio da prerađuje sirovine koje se nalaze u blizini te čiji produkti služe potrebama domaćega stanovništva. Zamisao je obuhvaćala nekoliko tvornica koje su bile međusobno povezane.¹⁵⁶ To je bio veliki poticaj industrijalizaciji temeljen na domaćem kapitalu za interes lokalnoga stanovništva. Industrijska zajednica, godinu dana nakon osnutka, imala je tvornicu cementa, pokućstva, kože, užadi, mreža, cementnih proizvoda i tvornicu za pravljenje strojeva i izrađivanje građevnih potrepština iz

¹⁵² GRIŠA, 1972: 74.

¹⁵³ Isto, str. 76.

¹⁵⁴ GRIŠA, 1983: 161.

¹⁵⁵ ŠIMONČIĆ-BOBETKO, 2005: 500.

¹⁵⁶ N. N, 1921: 2.

željeza koje su se smjestile na području sadašnje gradske plaže. Već smo spomenuli da je tvornica cementa u Ravnicama pripala u vlasništvo Industrijske zajednice. Za drvenu industriju Dalmacija nije imala dovoljno sirovina, ali najčešća vrsta drvne industrije bila je prerada drveta za proizvodnju pokućstva, jedna takva podignuta je uz samo пристаниште omiške luke. Blizina luke, kvalitetno drvo uvezeno iz Bosne za izgradnju luksuznog ili pak jednostavnog pokućstva i najnoviji električni strojevi omogućili su izvoz na istočno tržište, posebice Egipat.¹⁵⁷ Sljedeća tvornica koja se bavila proizvodnjom kože imala je idealan položaj,¹⁵⁸ jer ju je s dvije strane oplakivalo more, a s treće strane rijeka pri ušću. Sljedeće dvije tvornice bile su smještene u istoj zgradi, riječ je o tvornici užeta (konopa) i mreža. Pored ove tvornice bila je i Konoparnica, zgrada duga dvjesto metara, u kojoj su se radili konopi svih duljina i debljina. Jedna od bitnih sirovina za izradu konopa bila je brnistra¹⁵⁹ koja je rasla u okolici Omiša. Ove dvije tvornice bile su smještene u armiranobetonskoj zgradi te su bile opremljene najnovijim strojevima, no kao i ostala tvornička postrojenja te je dvije tvornice pogodila gospodarska kriza pa je njihov rad bio privremeno obustavljen. Blizina rijeke i mora, točnije ušća rijeke i blizina luke, odredili su povoljan smještaj tvornice cementnih proizvoda Industrijske zajednice koja je imala nepresušan izvor sirovina – pržine i šljunka – za svoju proizvodnju uz pomoć tvornice cementa u Ravnicama. Posljednja tvornica u rukama Industrijske zajednice bila je tvornica za pravljenje strojeva i izrađivanje potrepština iz željeza. Zapravo, riječ je o proširenoj radionici koja je upošljavala deset do petnaest radnika te se bavila održavanjem strojeva.¹⁶⁰

Kao cjelokupan projekt, Industrijska zajednica bila je dobra ideja, ali nije imala sposobnog vođu i točan cilj investiranja. Ubrzo nije mogla pokriti velika obećanja davana kupcima te je nakon dvije godine, 1923. godine, morala prodati svoju najprofitabilniju tvornicu u strane ruke. Riječ je o rijetkom primjeru tvorničkog postrojenja – tvornici cementa u Ravnicama – koje je podignuto od domaćeg kapitala, a bilo je prodano francuskoj tvrtki.

Sljedeće potpoglavlje prikazat će promjenu gradske slike koja je uvjetovana razvojem industrije početkom XX. stoljeća sve do kraja Drugoga svjetskog rata.

¹⁵⁷ LAKATOŠ, 1923: 92.

¹⁵⁸ Jozo Lakatoš lokaciju tvornice smješta na jezičasti poluotok Beguardia zapadno od Omiša, dok Griša spominje toponim Belguardija na istom tom položaju u gradu.

¹⁵⁹ Brnistra je grmolika biljka čiji su izdanci puni vlakana te je po svim svojim svojstvima slična onima konoplje. Bilo je jako mnogo brnistre u okolici Omiša te se godišnje moglo sabrati do 4000 vagona. O važnosti brnistre svjedoči naziv ceste koja povezuje Gata s Omišem, nazvana Brnistra.

¹⁶⁰ GRIŠA, 1972: 97.

6.1.1. Slika grada u razvoju

Na temelju dosad napisanog, možemo zaključiti da je novo stoljeće donijelo razvitak industrije u Dalmaciji. Omiš se počeo razvijati i njegov gradski okvir postao je premalen za velike gospodarske zalogaje određenih pojedinaca. O izgledu grada toga razdoblja svjedoče razglednice koje su poslužile u slaganju mozaika za cjelokupnu gradsku sliku. Osim tadašnjih listova koji nam predstavljaju promjene u gradu s obavještajnog aspekta, slikovni materijal – posebice razglednice i fotografije – prikazuje promjene koje su se dogodile u prostoru u to doba. Grad je vezan za društvo te je odraz društva određenog vremena. Ne predstavlja samo fizički prostor koji se može izraziti brojkama, nego je prostor čovjekove egzistencije i djelovanja.¹⁶¹ Gradsku sliku ne smijemo izjednačiti s vedutom, jer ona obuhvaća cjelokupnu situaciju jednog vremena u gradu, dok je veduta prikaz grada ili jednog dijela grada s detaljnim arhitektonskim pojedinostima. Iako su u slučaju Omiša vedute, poput razglednica i fotografija, pomogle da se složi mozaik gradske slike koja objedinjuje sve elemente koji nastaju kao rezultat dvosmjernog procesa između promatrača i njegova okruženja.¹⁶²

Kako je zgrada konstrukcija u gradskom okruženju tako je i grad jedinstvena konstrukcija u prirodnom ambijentu te se na određeni način sjedinjuje sa svojim okruženjem. Okolina obilježava grad i njegova identifikacijska svojstva koja ostavljaju jak dojam kod promatrača i samim time stvaraju sliku. Identifikacija grada mora biti jasna i čitljiva i to je ono što čini posebnost jednog mjesta. Omiš je oduvijek stvarao jake dojmove kod putopisaca, pjesnika i umjetnika jer je pružao neopisivu raznolikost na jednom mjestu. Ta raznolikost je vidljiva u bojama, teksturama i visinama – zelena i plava, krš i zemlja, visina i nizina – koje samim time stvaraju jači utisak kod promatrača te se u tim komponentama raznolikosti krije privlačna sila. Možemo reći da svaki element tvori vlastitu sliku i da se stvorena slika spaja poput *tessera* za cjelokupni doživljaj gradske slike koja u svakom promatraču ostavlja jak dojam. Svaki grad prezentira ekonomsku, kulturnu i političku povijest otkrivajući dokaze svoje prošlosti, bilo da je riječ o epitařima ili podignutim spomenicima u čast povijesnih ličnosti.

Ovo potpoglavlje, izuzev uvodnog teoretskog dijela, prikazat će povijesne događaje koji su uvjetovali lagano širenje grada i njegovo gospodarsko buđenje uz pomoć slikovnog materijala. Velika većina materijala su razglednice koje će biti prikazane u posebnom

¹⁶¹ KEČKEMET, 1981: 136.

¹⁶² LYNCH, 2002: 6.

poglavlju diplomskog rada kako se ne bi razlomio tekst. Svaki dio teksta završit će s oznakom koja upućuje na određeni slikovni materijal.

Bez obzira na mali broj stanovnika, Omiš je početkom XX. stoljeća imao gradske značajke koje potvrđuje i *Redarstveni pravilnik za grad Omiš* tiskan u Splitu 1911. godine.¹⁶³ Riječ je o knjižici – od četrnaest stranica, podijeljenoj u pet naslova – koja objedinjuje mjere javne sigurnosti (promet ulicama i javnim mjestima), javno zdravlje, uredno ponašanje i zaštitu od buke, rad klaonice i mesnica, prodaju mesa, ribe i plodina, ponašanje bremenara (služnika) i kazne za prekršaje.¹⁶⁴ Čitajući odredbe, omiški Pravilnik može poslužiti kao dobar primjer ekološkog ponašanja u gradu, ali nam približava svakodnevni život društva tog vremena poput brojnih članaka u novinama i natpisa koji svjedoče o brojnim događanjima. Od velike važnosti za grad bile su izgradnja makadamske ceste 1899. godine koja je povezivala Omiš-Zadvarje i podizanje mosta preko Cetine u Omišu, tzv. David mosta, kojega su srušili Nijemci pri povlačenju u Drugom svjetskom ratu (v. Slika 17). Tom događaju posvjedočile su splitske novine *Jedinstvo*,¹⁶⁵ koje pišu da su otvorenju mosta prisustvovali Alfons Pavić s carskim poglavarom Pichlerom i gospodinom B. Korlaetom iz Zemaljskog odbora. Tada je postavljen natpis na spomen-ploči ukopanoj u litici iznad kapelice sv. Nikole na samom početku ceste, koji glasi:

„ZA VLADANJA
NJEHOVA VELIČANSTVA CESARA I KRALJA
FRANE JOSIPA I.
BIVŠIM NAMJESNIKOM DALMACIJE
EMIL DAVID PL. OD RHONFELDA
OVA CESTA KOJA VEŽE OMIŠ SA ZADVARJEM
SAGRAĐENA NA DRŽAVNE TROŠKOVE
UZ SUDJELOVANJE OBĆINE OMIŠKE
POD UPRAVOM INŽINIRA EUGENIJA
WALACHA / POČETA GOD. MDCCXC
BI DNE XI LISTOPADA GOD. MDCCCXCIX
JAVNOM PROMETU OTVORENA“¹⁶⁶

Rijeka svojim tokom u isti trenutak ima ulogu da razdvaja i povezuje, objedinjuje dva prostora.¹⁶⁷ Iako su prostori na dvije različite strane, oni su obilježeni rijekom koja daje jednu definiciju tim prostorima. Tako je nazvano i naselje Priko, koje označava prostor, tj. zemljište preko rijeke, koje čak nije ni pripadalo omiškoj općini, već poljičkoj, koja se izborila za

¹⁶³ MIMICA, 2003: 372.

¹⁶⁴ Redarstveni pravilnik za grad Omiš, Spljet, Brzotiskom-Narodne Tiskare, 1911., 3.-14. str.

¹⁶⁵ *Jedinstvo* su bile splitske novine koje su izlazile u razdoblju od 1894. do 1905. godine. One su u svom broju 81 i 82 izvijestile o puštanju u promet državnog mosta i državne ceste iz Omiša do Zadvarja.

¹⁶⁶ MIMICA, 2003: 373.

¹⁶⁷ NORBERG-ŠULC, 1975: 33.

formiranje nove općine 1911. godine.¹⁶⁸ Most podignut na kraju XIX. stoljeća povezao je Omiš s ostalim krajem, lakše i brže se prenosila roba i olakšan je promet. Podizanjem mosta savladana je rijeka, više nije bilo potrebe za obranom i izolacijom grada te on sada postaje središte iz kojeg se šire novi pothvati u industriji te masovno poziva stanovništvo na svoje područje (v. Slika 18).

Osim što se 1911. godine formirala poljička općina, te godine pojavljuju se i prvi turisti u gradu. Sljedeće godine osnovano je turističko društvo *Vojan* prema uzoru na planinarsko-turističko društvo *Mosor* u Poljicima iz 1908. godine i splitski *Marijan*.¹⁶⁹ U prvoj polovici XX. stoljeća Omiš je imao četiri hotela: *Jadran*, *Balkan*, *Dinara* i *Bellevue*. Godine 1903. tadašnji gradonačelnik Antun Pavišić dao je urediti put od grada do općinske klaonice koji je vodio duž obale Cetine i time postao šetalište uz rijeku. Njegov doprinos puno je veći jer je doveo tekuću vodu sa Slavinja te dao popločati ulice i urediti Fošal¹⁷⁰ (v. Slika 19).

Iako smo već spomenuli zasluge Milana Marušića u vezi Industrijske zajednice, o kojoj će biti još riječi, on je 1907. godine osnovao Pučku štedionicu kojoj se broj članova stalno povećavao zbog poduzetnog poslovanja. Štedionica je bila toliko snažna da je 1912. godine podigla svoju reprezentativnu zgradu na istočnom kraju šetališta Fošal. Riječ je o dvokatnici, pravokutnog tlocrta kojoj glavno pročelje gleda na šetalište. Prizemlje je od gornjih katova odijeljeno vijencem. Raščlanjenost prozora prvog i drugog kata prati ritam prizemlja naglašene centralne osi na glavnom pročelju koje na drugom katu ima prozor s polukružnim završetkom, iznad kojega se nalazi reljef od isprepletenih lovorovih grančica te grb s krunom. (v. Slika 20)

Nasuprot Pučke štedionice 1912. godine, gradonačelnik A. Pavišić prema projektu arhitekta Lucijana Mosettiga¹⁷¹ podiže svoju kuću koja je značajan primjer stambene neostilske arhitekture u Dalmaciji. Zgrada je smještena na sjeveroistočnom rubu Fošala te je pročelje prema Fošalu raščlanjeno s osam prozorskih osi. Na uglu je odsječena te je ugao raščlanjen s jednom prozorskom osi i balkonom na prvom katu. Prizemlje je oblikovano u secesijskom duhu, dok su katovi rastvoreni neomaurskim prozorima. Krovšte je istaknuto zbog stupića koji su postavljeni na konzole iznad prozora drugog kata (v. Slika 21).

Prvi svjetski rat donio je stagnaciju u svakom pogledu i prestanak brzoga industrijskog razvoja. Međutim, Omiš je samo nastavio na već započetom industrijskom ulaganju što se

¹⁶⁸ Isto, str. 375.

¹⁶⁹ MIMICA, 2003: 372.

¹⁷⁰ PIPLOVIĆ, 2004: 159.

¹⁷¹ VOJNOVIĆ, 2008: 53.

vidi u osnivanju Industrijske zajednice 1921. godine na poticaj Milana Marušića. *Novo doba* u broju 50, dana 3. ožujka 1921. godine donosi da se na južnom rtu Fošala razvio novi Omiš spominjući tvornicu cementnih proizvoda koja se smjestila na samom ušću Cetine. Pored nje nalazila se tvornica za izrađivanje mreža koja je bila opremljena strojevima iz Hamburga. Tvornica za izradu građevinskog materijala iz drva već je djelovala u to doba. Pored nje bila je mehanička radionica u kojoj su se obavljali popravci strojeva i motora. Uz tvornicu mreža djelovala je i tvornica konopa i špaga koja je za sirovinu koristila brnistru koja je rasla u okolici. Uza sve navedene tu je djelovala i tvornica koja je godišnje proizvodila 300 000 komada kože, što je odgovaralo produkciji tvornice srednje veličine.¹⁷² Taj dio omiške varoši oživio je kao industrijska zona nekog velikog grada, čemu svjedoče i razglednice tog vremena te na temelju kojih možemo ubicirati tvornice (v. Slika 22).

Industrija tjestenine bila je od velike važnosti za Dalmaciju koja je imala tri središta: Šibenik, Split i Dubrovnik, ali ubrzo se proizvodnja proširila na Sinj, Makarsku i Omiš. Tvornica tjestenine u Omišu osnovana je 1922. godine,¹⁷³ neovisno o Industrijskoj zajednici. Vlasnici tvornice bili su Vlaho i Justina Franceschi te trgovci iz Splita Ivan, Petar i Bartul Ganza.¹⁷⁴ Riječ je o tvornici koja ima stoljetnu tradiciju proizvodnje tjestenine a usprkos nedaćama koje su slijedile gospodarsku krizu i izbijanje Drugoga svjetskog rata svoju proizvodnju nije preselila u Split. Nekoć je bila najveća tvornica tjestenine u Jugoslaviji, a kasnije i keksa na električni pogon. Zbog kvalitetne proizvodnje više je puta nagrađivana.¹⁷⁵ Za razliku od tvornica Industrijske zajednice koje su zauzimale južni rt Fošala, tvornica tjestenine smjestila se odmah pored kuće Pavišić i hotela Balkan na cesti koja je vodila do franjevačkog samostana na istočnom dijelu grada. (v. Slika 23 i Slika 24).

Omiš se u dvadesetim godinama prošloga stoljeća širio i osim tvornica podizane su reprezentativne neostilske građevine i gradske vile uzduž Fošala koji je nekada bio šetnica, a danas je bučna ulica prepuna prometa, posebice u ljetno vrijeme. Zahvaljujući tadašnjem gradonačelniku Pavišiću Fošal se uređuje te se gradsko središte iz starog dijela grada prebacuje na glavno šetalište koje je u vrijeme kralja Aleksandra nosilo ime po njemu.

Sjeverno od omiške luke i istočno od tvornice tjestenine nalazi se zgrada duga devedeset i široka deset metara koja se sastoji od prizemlja i jednog kata te je donedavno u njoj bilo smješteno gradsko kino. Iz novina doznajemo da je omiški gradonačelnik Milan

¹⁷² N. N, 1921: 2

¹⁷³ GRIŠA, 1972: 76.-77.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Počasna diploma i zlatna medalja na Jadranskoj izložbi; Počasna diploma, zlatna medalja i zlatni križ na međunarodnoj izložbi u Liegeu, Belgija; Počasna diploma, zlatna medalja i zlatni križ na međunarodnoj izložbi u Parizu, Francuskoj; Počasna diploma i zlatna medalja na međunarodnoj izložbi u Solunu, Grčka.

Marušić u zgradu koja je bila izgrađena na općinskom tlu iznajmio Industrijskoj zajednici za 1000 dinara godišnje na deset godina, što je općinu jako oštetilo¹⁷⁶ (v. Slika 25).

Promatrajući razglednice i uočavajući ne samo stilske detalje nego i ubikaciju zgrada, tvornica i hotela zaključujemo da je Omiš, dalmatinski grad s oko 1300 stanovnika, počeo bujati na početku XX. stoljeća. Gradska slika se mijenjala i pratila je nove promjene. Svaki novi pothvat ostavio je ne samo trag na stranicama knjiga lokalne povijesti nego je on vidljiv u vremenu i prostoru. Podizanje mosta i izgradnja ceste 1899. godine; izgradnja sklopa tvornica koji je od 1921. do 1927. godine Omišu donio industrijski skok; proizvodnja tjestenine i izvoz cementa; formiranje brojnih društava i zadruga u koja su bili uključeni stanovnici grada, dolazak prvih turista i pokušaj njihovog što ugodnijeg smještaja uvjetovali su osnivanju prvih hotela su bili omiška svakodnevnica dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća. Također, možemo vidjeti da se u toj svakodnevici počinju polagano sukobljavati dvije gospodarske djelatnosti, industrija i turizam. Oba svjetska rata donijela su stagnaciju i nazadovanje što se tiče njihovog razvoja, ali sve bolje prometno povezivanje, krajolik pun skladnih različitosti išli su na ruku ubrzanom razvoju turizma posebice poslije Drugoga svjetskog rata. Specifičnost Omiša leži u tome da se stari dio grada izdvojio svojim kalama koje ne dopuštaju nikakav promet unutar povijesne jezgre. Međutim, ubrzana izgradnja zgrada kako bi se udovoljio turistički smještaj uvelike odstupaju od prethodne arhitekture niti se prilagođavaju terenu i okolišu. Slojevitost struktura omogućuje ne samo promatranje nego i stapanje s vrijednostima, porukama i značenjima materijalne kulture koju baštinimo.¹⁷⁷ Povijesno nasljeđe današnja civilizacija treba pratiti kako bi na primjeren način prezentirala sadašnja dostignuća, ali isto tako kako ne bi ugrozila prethodnu izgradnju.

¹⁷⁶ Usp. GRIŠA, 1972: 103. Doznajemo iz ugovora 8. kolovoza 1920. godine.

¹⁷⁷ SANKOVIĆ-SIMČIĆ, 2000: 92.

7. Međuratno razdoblje

Kraj Prvoga svjetskog rata označio je početak novih političkih previranja u Europi. Na političkoj karti Europe nestala su četiri velika carstva: Osmansko, Njemačko, Rusko i Habsburško. Ukidanjem Austro-Ugarske Monarhije nastupile su i promjene na teritoriju hrvatskih zemalja. Novonastala država na bivšem tlu Monarhije bila je Kraljevina SHS, jedna od najnerazvijenih država starog kontinenta koja je nametala srpsku vladajuću strukturu. Ubrzo je počela bojazan od talijanske okupacije istočnojadranskih teritorija obećanih Londonskim ugovorom. Dalmacija je pretrpjela veliku nestašicu prehrambenih proizvoda, jer je velik broj muškaraca mobiliziran, razne epidemije i bolesti poharale su kraj uvjetujući slabe poljoprivredne učinke i nestašicu hrane. Najveći problem bila je opskrba namirnicama, ali država je na sve načine pokušavala smanjiti glad pa se hrana dijelila na karte u kojima se bilježilo koliko je svaka obitelj dobila. Takav način opskrbe nije potrajao jer se pojavila korupcija: mnogi su podmićivali činovnike kako bi dobili više.¹⁷⁸ Industrijska proizvodnja razvijala se sporo, čak je i pomorstvo kao najperspektivnija grana doživjela slab napredak 1930-ih godina. Pomorstvo se nije razvijalo sukladno svojim mogućnostima te je sav privatni kapital odlazio u metalsku, rudarsku, tekstilnu i druge rentabilnije grane.¹⁷⁹

U prethodnom poglavlju prikazan je razvoj industrije na području Omiša koji je kulminirao 1920-ih godina, samim time je razvoj industrije pogodio jačoj kupovnoj moći stanovništva, ali i povećani priljev stanovništva u središta industrije, u Omiš i Dugi Rat. Međuratno razdoblje u omiškoj općini obilježeno je povećanim otvaranjem obrta,¹⁸⁰ gdje *nema gotovo mjesta, a da ne nikne po koji novi dućan ili trgovački posao, tako da neće preostati u Omišu ni jedne kuće ni kućice bez svoga dućana i svaka će familija postati trgovačkom familijom.*¹⁸¹

Na prvim poslijeratnim izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine najviše glasova dobila je stranka na čelu s Antom Trumbićem, drugi prema broju glasova u Omišu su bili članovi Komunističke partije Jugoslavije, koji su osvojili 165 glasova te su bili oporba Milanu Marušiću. U zaleđu, najveći broj glasova dobili su predstavnici Hrvatske pučke stranke.¹⁸² Dvadesete su bile u znaku Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUN) te su njihove osnivačke skupštine održavane u Omišu i Jesenicama 1922. godine. Na

¹⁷⁸ MIMICA, 2003: 373.

¹⁷⁹ MIMICA, 2004: 61.

¹⁸⁰ GRIŠA, 1983: 97.

¹⁸¹ Usp. N. N, 1921: 1.

¹⁸² GRIŠA, 1972: 125.

parlamentarnim izborima 1923. godine može se vidjeti promjena političke snage, gdje Hrvatska republikanska seljačka stranka prvi put izlazi sa svojom listom i dobiva većinu glasova, dok nezavisna lista Ante Trumbića i dalje osvaja većinu u Omišu. Na parlamentarnim izborima 1925. godine, unatoč problemima i uhićenju Stjepana Radića, HSS dobiva najveći broj mandata. Nakon atentata u Skupštini 1928. godine, kralj Aleksandar proglasio je diktaturu kojom su zabranjene političke stranke te je hrvatski dio podijeljen između Primorske i Savske banovine. Diktatorski režim potvrđen je ustavom koje je Aleksandar donio 1931. godine, a naziva se *oktroiranim* ili *nametnutim* ustavom. Nametnuti zakoni u narodu pobudili su niz nezadovoljnih reakcija, ali i ubojstava. Tako nasilno širenje velikosrpske prevlasti kulminiralo je 1934. godine kada su u Marseilleu na kralja Aleksandra Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija i Ustaški pokret izvršili atentat. Vijest o umorstvu kralja proširila se cijelom Kraljevinom: tako i Omišem, gdje je prihvaćen prijedlog da se *sretna vladavina Blagopokojnog Viteškog Kralja I. Ujedinitelja obilježi u Omišu na vidljivom mjestu dostojnim znakom, te da se u tu svrhu glasuje svota od 10 000 dinara*.¹⁸³ Iako članak navodi da se kanio podići spomenik u čast preminulom kralju, danas u gradu nema spomenika koji bi o tome svjedočio. Ubojstvo kralja i popuštanje diktature potaknulo je raspisivanje prijevremenih izbora 1935. godine na kojima je prema rezultatima bilo vidljivo da je HSS, na čelu s Vladkom Mačekom, u velikoj prednosti pred ostalim strankama, u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹⁸⁴ Ujedinjenje Primorske i Hrvatske banovine u Banovinu Hrvatsku sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. godine potaknulo je izgradnju *Prvog doma – oslobođene i ujedinjene Hrvatske – Dra. Vladka Mačeka*¹⁸⁵ koji je trebao privremeno zaustaviti rastuću nezaposlenost. Svjetska kriza 1934. godine i polagano propadanje industrije u Omišu povećali su gospodarsku krizu koja je pospješena i skorim izbijanjem Drugoga svjetskog rata. Vijest o okupiranju Čehoslovačke 1938. godine potaknula je omladinu predvođenu Savezom komunističke partije Jugoslavije na demonstracije po Omišu.¹⁸⁶

Drugi svjetski rat u Jugoslaviji započeo je, bez objave, 6. travnja te je ubrzo uništena jugoslavenska vojska. Vladko Maček bio je njemački kandidat za formiranje vlade, ali, 10. travnja Slavko Kvaternik uz Antu Pavelića proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Omiš ulazi u sastav NDH, za razliku od većine dalmatinskih gradova koji su Rimskim ugovorom pripali Italiji. Organizatori ustaškog pokreta bili su vlasnik hotela *Bellevue*, Jozo Avdić i njegov sin

¹⁸³ N. N, 1934: 4.

¹⁸⁴ GOLDSTEIN, 2008: 75.

¹⁸⁵ N. N, 1939: 6.

¹⁸⁶ JAVORIČIĆ, 1981: 133.-134.

Miro.¹⁸⁷ Prva ratna zbivanja dogodila su se u travnju 1941. godine kada je došlo do pucnjave između jugoslavenske vojske i ustaških jedinica kod Gata.¹⁸⁸ Za trajanja NDH komunisti su u tajnosti i dalje djelovali te su težili formiranju odreda na području omiškog kotara.

¹⁸⁷ GRIŠA, 1983: 12.

¹⁸⁸ Isto, str. 17.

7.1. Turistička slika grada

Industrijske promjene koje su nastupile 1920-ih i 1930-ih godina promijenile su sliku grada. Međutim, bez obzira na industrijski razvoj, Omiš i dalje ostaje grad koji se polagano razvijao i gradio. Slabljenjem industrijskih pogona i, u konačnici, njihovim gašenjem, jača turizam i ugostiteljstvo. Prema podacima iz 1934. godine, Omiš je imao dva hotela, tri restorana, jedno svratište, jednu gostionicu, tri kafane, jedan *buffet* i jedanaest krčmi. Sve većemu broju posjetitelja, čiji je broj rastao iz godine u godinu, trebalo je ponuditi i predstaviti grad. Turistički vodič je pravi način promocije grada. O izgledu Omiša 1930-ih godina najbolje svjedoči turistički vodič iz 1932. godine koji je prvo izdanje imao 1926. godine u tiskarnici Jakova Tomasovića.¹⁸⁹ Čitajući vodič i promatrajući razglednice tog vremena mogu se lako označiti ulice. Tako se ulica koja je bila na zapadnoj strani grada i povezivala David most sa glavnom ulicom, Šetalištem kralja Aleksandra,¹⁹⁰ nazivala Splitska cesta. Na tadašnjem se glavnom trgu Ante Starčevića nalazio najstariji omiški hotel *Balkan*. Osim hotela koji je bio pun za vrijeme ljeta, na tadašnjem glavnom trgu održavao se dnevni pazar koji je u jutarnjim satima bio prepun seljaka koji bi prodavali svoje proizvode.¹⁹¹ Najduža gradska ulica, u starom dijelu grada, bila je Ulica Nikole Šubića¹⁹² u kojoj su se nalazili obrti i trgovine, ali i omiško kino *Ivezić* koje je pripadalo istoimenoj obitelji. Paralelno s Ulicom Nikole Šubića bilo je Šetalište kralja Aleksandra koje je opisano kao *najljepša i najprometnija gradska ulica, dobro betonirana, sa širokim nogostupima, gustim dvostrukim drvoredom, dobro električno osvijetljena, snadbjevana klupama za odmaranje*, te koja *ispunja ulogu i trga i šetališta i parka*.¹⁹³ Osim klupa za odmaranje ispod drvoreda, šetalište je nudilo mjesto i za drugu vrstu odmora u kavanama. Dvije najpoznatije kavane tog vremena bile su kavana *Vojan* i *Jugoslavija*. Kod općinske zgrade nadovezuje se Trg napretka gdje je planirana izgradnja nove škole koja se 1930-ih godina nalazila u istoj zgradi općinske uprave. Prema podacima koje donosi, hotel *Jadran* smjestio se kod istočnih gradskih vrata u ulici koja se zove Prilaz moru.¹⁹⁴ U blizini hotela na istočnom dijelu nalazila se tvornica tjestenine te kuća Pavišić. Međutim, razglednica iz 1915. godine na tom prostoru prikazuje

¹⁸⁹ Jakov Tomasović bio je hrvatski književnik koji je za života je objavio desetak knjiga pjesama, hagiografija, pripovijedaka, putopisa. Napisao je i prvi turistički vodič Omiša, tiskan u dva izdanja (1926. i 1932.), bio urednik i nakladnik časopisa *Jadranska vila* (1928. – 1935.). Riječ je o jedinom književnom listu na hrvatskoj obali Jadrana u to vrijeme.

¹⁹⁰ Današnji Fošal.

¹⁹¹ TOMASOVIĆ, 1930: 30.

¹⁹² Današnja Ulica Knezova Kačića.

¹⁹³ TOMASOVIĆ, 1930: 34.

¹⁹⁴ Današnji Vangrad.

hotel *Dinaru*. Staro omiško groblje nalazilo se izvan nekadašnjih gradskih zidina te nije odgovaralo potrebama rastućeg grada, o čemu svjedoči i osvrt u vodiču: „Ovo je groblje zaista u veoma zapuštenom stanju, jer se odavna radi na tome, da se uredi novo groblje, koje bi odgovaralo vremenu i potrebama. Već se za to planira malo podalje od grada teren i podižu ogradni zidovi, pa je nade, da će se uskoro staro groblje zatvoriti uporabi i pretvoriti u park.“¹⁹⁵

Iako je u ovom poglavlju riječ o turizmu i razvoju hotela te polaganom opadanju industrije pred početak Drugoga svjetskog rata, ne možemo ne osvrnuti se na gradsku sliku. Iznad male luke, na cesti koja je vodila od Fošala prema franjevačkom samostanu na istoku grada, otvarao se pogled prema stambenoj zgradi (v. Slika 26) koja je bila u vlasništvu poduzeća *La Trappe*¹⁹⁶ iz Banja Luke te prema tada najpoznatijem omiškom hotelu *Bellevue* (v. Slika 27). Poduzeće *La Trappe* bilo je u vlasništvu redovnika trapista¹⁹⁷ koji su poznati po proizvodnji sira. O važnosti Industrijske zajednice svjedoči i činjenica da su za vrijeme opata Bonaventure II Diamanta električna centrala, pivara i suknara prešle u ruke dioničarskog društva „Industrijska zajednica d. d. Dalmacija, Omiš-filijala Banja Luka“.¹⁹⁸ Hotel *Bellevue*, smješten jugoistočno od zgrade poduzeća *La Trappe*, bio je jedini hotel u Omišu koji je mogao zadovoljiti potrebe turista, a bio je u vlasništvu frankovca Joze Avdića. Za promicanje turizma bilo je zaduženo turističko društvo *Slavinj*, koje je 1936. godine pristupilo trajnom uređenju plaže. Iz članka pod naslovom *Iz Omiša*, objavljenom u *Novom dobu* iz 1936. godine, možemo vidjeti da je taj plan uređenja bio zamišljen. Projekt je zahtijevao velika novčana davanja od 100 000 dinara, uključujući pošumljavanje jednog dijela plaže dok je drugi dio bio predviđen za pješčanu plažu od 3000 četvornih metara. Teren je trebalo ograditi betonskim stubištem u obliku amfiteatra te je morsko dno na površini od četvornog kilometra trebalo biti od samog pijeska. Željelo se stvoriti jedinstveno kupalište na Jadranu¹⁹⁹ (v. Slika 28).

Osim kapaciteta i kvalitete turističkoga smještaja, u samom gradu trebalo je pristupiti uređenju ceste od Splita do Omiša. Najveći problem 1930-ih godina, bila je prometna nepovezanost Omiša s okolnim mjestima i Splitom. Dva su grada bila povezana neasfaltiranim uskim putom uz more. Loša kvaliteta ceste i česti odroni na dionici od Splita do Omiša izazivali su česta zatvaranja ceste u zimsko doba. Međutim, bez obzira na loše

¹⁹⁵ TOMASOVIĆ, 1930: 37.

¹⁹⁶ Isto, str. 38.

¹⁹⁷ Trapisti su katolički red nastali reformom cistercita u opatiji *La Trappe* u Francuskoj. Jedna od njihovih poznatijih opatija se nalazi u Marija Zvijezdi pokraj Banja Luke.

¹⁹⁸ TEINOVIĆ, 2009: 45.

¹⁹⁹ PIPLOVIĆ, 2002: 160.

stanje ceste, postoji podatak da je 1927. godine organizirana Prva međunarodna dalmatinska automobilistička utrka Omiš–Split–Omiš, na kojoj je sudjelovalo jedanaest automobila te je tako potaknut interes za automobilistički sport u Dalmaciji, ali i za novu turističku atrakciju koja je trebala predstaviti Dalmaciju u njezinim prirodnim bogatstvima.²⁰⁰

Nedostatak prometne povezanosti uvelike je uvjetovao, ali na neki način i ugrozio turizam. Turizam se ne može odvijati bez posjetitelja, a nedostatak cesta uvjetuje slabu posjećenost turista. Također, prevelika koncentracija turista ne ugrožava turizam sunca, mora i plaža, nego onaj kulturni turizam koji je – prema mojem mišljenju – slabo prezentiran turistima, pogotovo što se tiče samog grada.

O smještaju grada Omiša i njegovim ljepotama ne svjedoče samo grafike, razglednice i putopisi XIX. stoljeća, nego i stihovi pjesnika koji su bili pod dojmom svojeg kraja. Iako je Josip Pupačić²⁰¹ živio u razdoblju koje nije obuhvatilo povijesni okvir ovog rada, bitno je navesti stihove koji pokazuju karakteristike grada koje se provlače od vremena Mletačke republike pa sve do tridesetih godina prošloga stoljeća. Glavna prirodna odrednica grada Omiša je rijeka Cetina koja u svojem kontrastu mirnoće i brzine stvara dojam potopljenosti okolnog krajolika te ističe grad koji se smjestio ispod klisura.

Cetina

(Zapisano na kamenu)

*Nije to nikakvo čudo,
ali, pogledajte je:
potopljeno selo
i ljepše klisure
od bilo kojeg grada.
Brza je
i mirna je.
Pogledajte je,
kad se suton okupa:
tri ovce na otoku
i jedno magare.
I sve je potopljeno.
Samo jedan jablan
gleda svoj stas
u vodi...
Nije to zato
što Cetinu volim;
ali, ovakvog grada
još nisam vidio.
Bože moj, - Cetina!*

²⁰⁰ <http://www.otk-ferdinandbudicki.hr/index.php/mediji>, posjet 11. ožujka 2015.

²⁰¹ Josip Pupačić (Slime kraj Omiša, 1928. - Krk 1971.), bio je hrvatski književnik, književni kritičar i povjesničar književnosti. Najznačajnije pjesme su: *More*, *Tri moja brata*, *Cetina*, *Dobro jutro more*, *Moj križ svejedno gori*.

8. Zaključak

U radu su prikazane političke i gospodarske promjene koje su utjecale na sliku grada Omiša u razdoblju od 148 godina. Osim političke povijesti, prikazana je i povijesno-umjetnička ostavština koja je upotpunila rekonstrukciju grada. Brojni putopisci su nakon pada Mletačke Republike počeli otkrivati ljepote Dalmacije i Omiša. Zahvaljujući literarnom stvaralaštvu, opisane su grafike i litografije toga vremena koje nam upotpunjavaju kompletnu sliku. Tijekom pisanja radnje nije bilo poteškoća u pronalasku literature, što svjedoči o zainteresiranosti autora koji se bave problematikom slike i riječi. Naravno da je za ranija povijesna razdoblja bilo manje likovnih izvora, dok likovna produkcija počinje bujati reprodukcijom razglednica i fotografija krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

Omiš je u prikazanom povijesnom okviru, od pada Mletačke Republike do kraja Drugoga svjetskog rata, mijenjao sliku kako bi se prilagodio tadašnjim potrebama. Najbitnija karakteristika grada jest položaj na izuzetno bitnom i povoljnom prometnom mjestu. Smještaj grada podno klisura, na rijeci i na moru bio je od velike važnosti za obranu grada kroz povijest, ali ujedno i glavna njegova prepoznatljiva karakteristika. Putopisci koji su dolazili na područje Dalmacije i njene zagore isticali su smještaj nekadašnjega gusarskoga središta. Prikaz grada i mijenjanje njegove slike možemo pratiti preko grafika, litografija, fotografija, razglednica pa sve do literarnih djela. U predočavanju što cjelovitije slike grada bitno je spojiti likovno i književno. *Moda* pisanja putopisa o Dalmaciji započela je od vremena Alberta Fortisa koji je u službi mletačke vlade prikazao gospodarsko stanje Dalmacije i njezino zaleđe. Brojni europski putopisci sudjeluju u kreiranju slike tog vremena i potiču zanimanje lokalnih istraživača za takve pothvate. Čitavo XIX. stoljeće bilo je u znaku grafika, litografija i putopisa, ali na izmaku stoljeća vide se noviteti kojima se prilagodila i slika grada. Naime, riječ je o fotografijama čija je prednost bila brže umnožavanje predloška.

Dvadeseto stoljeće bilo je obilježeno industrijskom revolucijom koja je u Dalmaciju znatno kasnila. Izgradnja hidroelektrane Kraljevac, koja je puštena u pogon 1912. godine, označila je preokret za grad. On je tada postao premalen i počeo se širiti izvan gradskih okvira. Područje srednje Dalmacije, točnije od Splita do Makarske, bogato je tupinom koja se koristila za izgradnju cementa. Omiš, mali provincijski gradić koji je na početku XX. stoljeća imao oko 1200 stanovnika postao je treći industrijski grad prema važnosti u Dalmaciji. Tvornica cementa u Ravnicama i tvornica u Dugom Ratu potaknule su stanovništvo susjednih sela da sudjeluje u stvaranju industrijskog mjesta koje je pružalo mogućnosti za svakoga

seljaka. Inicijativa gradonačelnika Milana Marušića za osnivanje Industrijske zajednice koja bi u svojem djelovanju objedinila više pogona imala je izraziti uspjeh 1920-ih godina. Duga industrijska proizvodnja vidljiva je u stogodišnjem djelovanju tvornice tjestenine *Cetina*, koja se smjestila na istočnom dijelu grada uz nekadašnje gradske zidine. Iako grad ima industrijske temelje s kraja XIX. stoljeća, kad je potaknuto vođeno iskorištavanje rijeke Cetine podizanjem hidroelektrane Kraljevac, danas je ipak vidljiva druga gospodarska djelatnost, turizam, koji se počeo razvijati zajedno s industrijom. Promatrajući stare razglednice vidljivo je da su te dvije gospodarske grane mogle sudjelovati na istom području. Propast Industrijske zajednice i gospodarska kriza koja je uslijedila pred početak Drugoga svjetskog rata označili su i propast industrije koja u takvom obliku više nije oživljena.

Ubrzana izgradnja zgrada i apartmana kako bi se udovoljilo turistima, ali i novčanim apetitima, promijenila je staru sliku grada. Razumljivo je da potrebe sadašnjeg i budućeg čovjeka nisu, niti će biti, približne ne tako davnim vremenima, ali ipak treba ostati vjeran korijenima. Specifičnost Omiša vidljiva je u tome da je to jedini grad na moru koji nema rivu te kao takav teži rijeci i planinama. Povijest grada vezana je za njegov smještaj pa se obnavljajući u svijesti staru sliku grada ona uvelike razlikuje od današnjeg *mrčenja slike krajolika*.²⁰² Brojni turisti koji dolaze uživati na dugoj pješčanoj plaži nisu ni svjesni kakav su grad posjetili. Je li bitno predstaviti turizam sunca, mora i ljeta? Hoće li takav turizam opstati? U svrhu rješavanja vječitog problema – zakrčenog prometa na Fošalu koji je dio Jadranske magistrale – predložen je bio most zaobilaznica koji bi u potpunosti zamračio sliku grada te koji bi svojim smjerom stvorio vizualni križ, ali na neki način i prekrižio Omiš s mape.²⁰³ Ovaj pokušaj rješavanja problema, iako je odbijen, ne ulijeva velike nade za pravim prikazivanjem grada i stvaranjem upečatljive slike grada koja je bila tako snažna starim putopiscima. Takva slika mora ostati u sjećanju sadašnjim i budućim građanima grada Omiša, ali i svim zaljubljenicima u taj kraj.

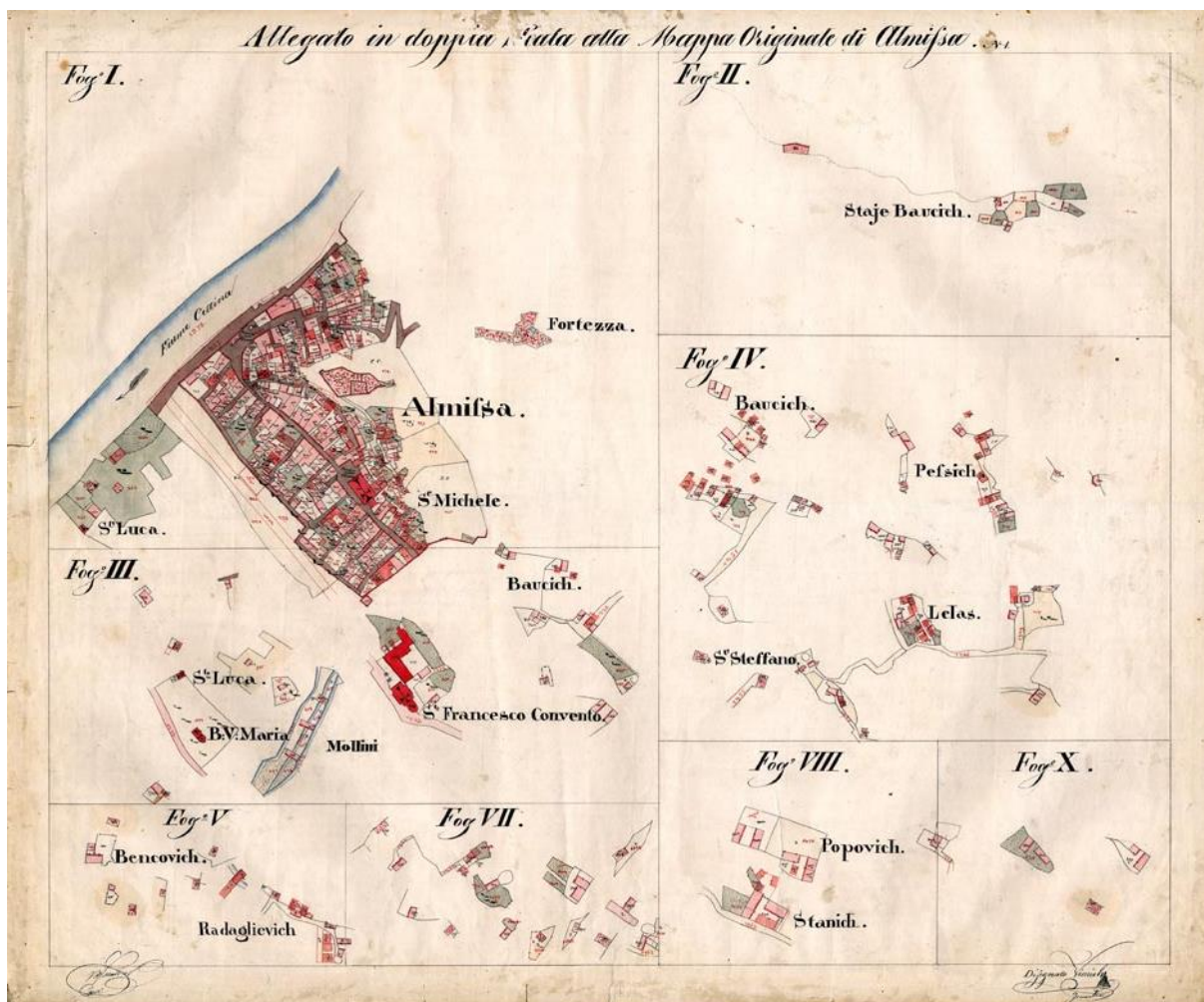
Kako kreirati staru sliku na novi način, a da se ne uništavaju korijeni? To nije retoričko pitanje! Ono zahtijeva što brži odgovor kako naše nepoštovanje ne bi probudilo prirodne sile; stare klisure i moćnu rijeku da odgovore na konačan način.

²⁰² BABIĆ, 1994: 83.

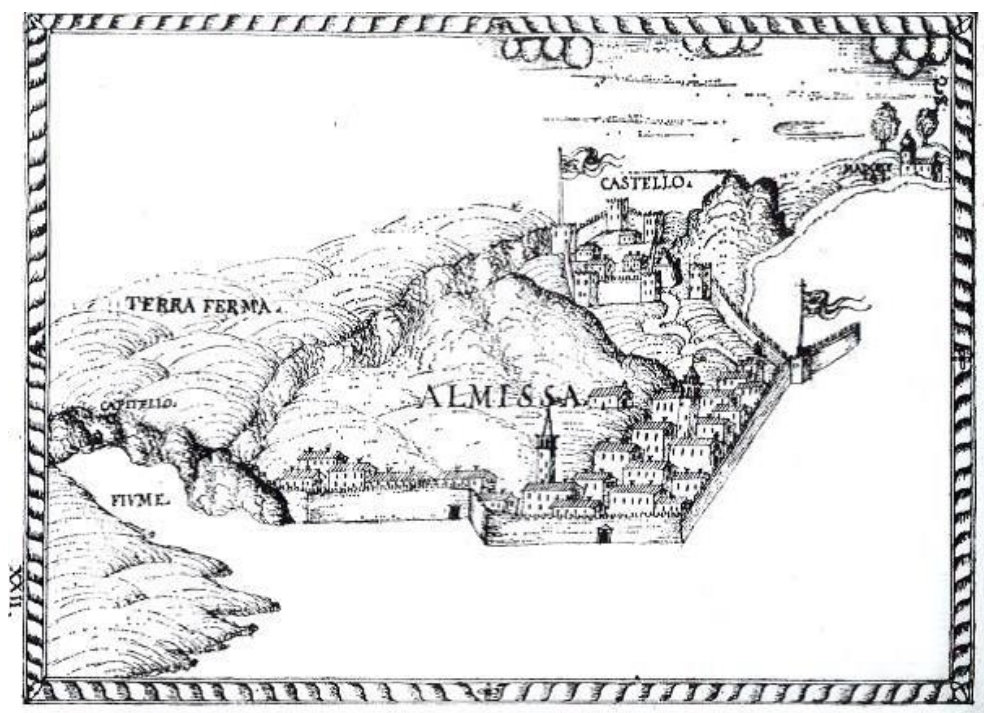
²⁰³ Isto, str. 87.

9. Prilozi

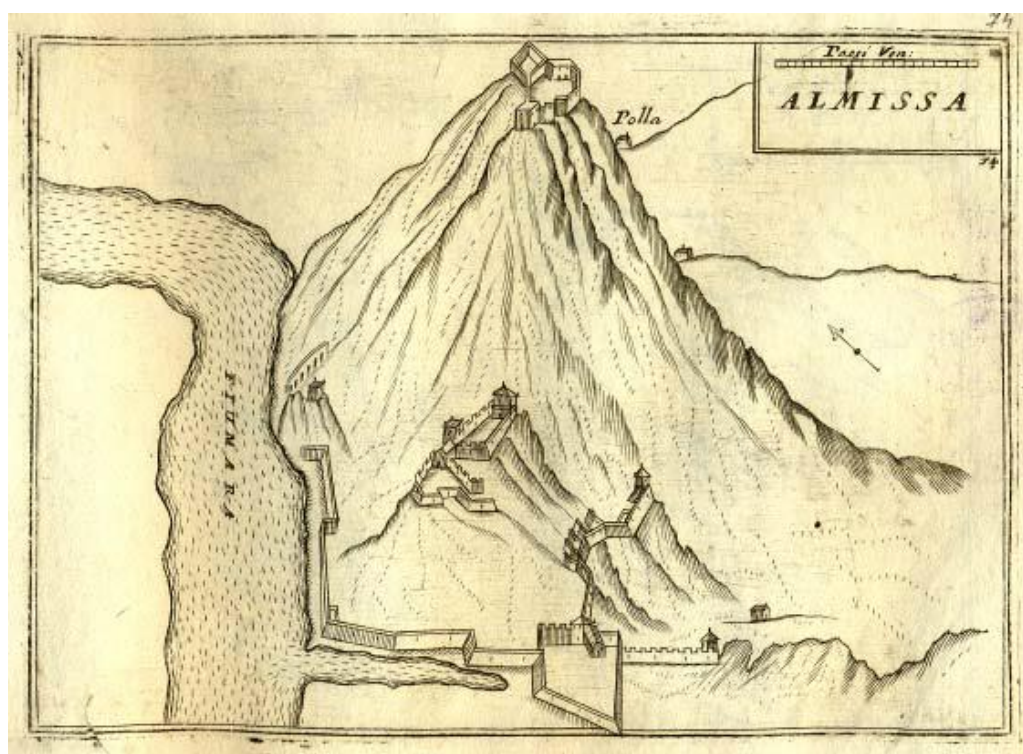
9.1. Slike

Slika 1: Katastar Omiša iz 1834. godine

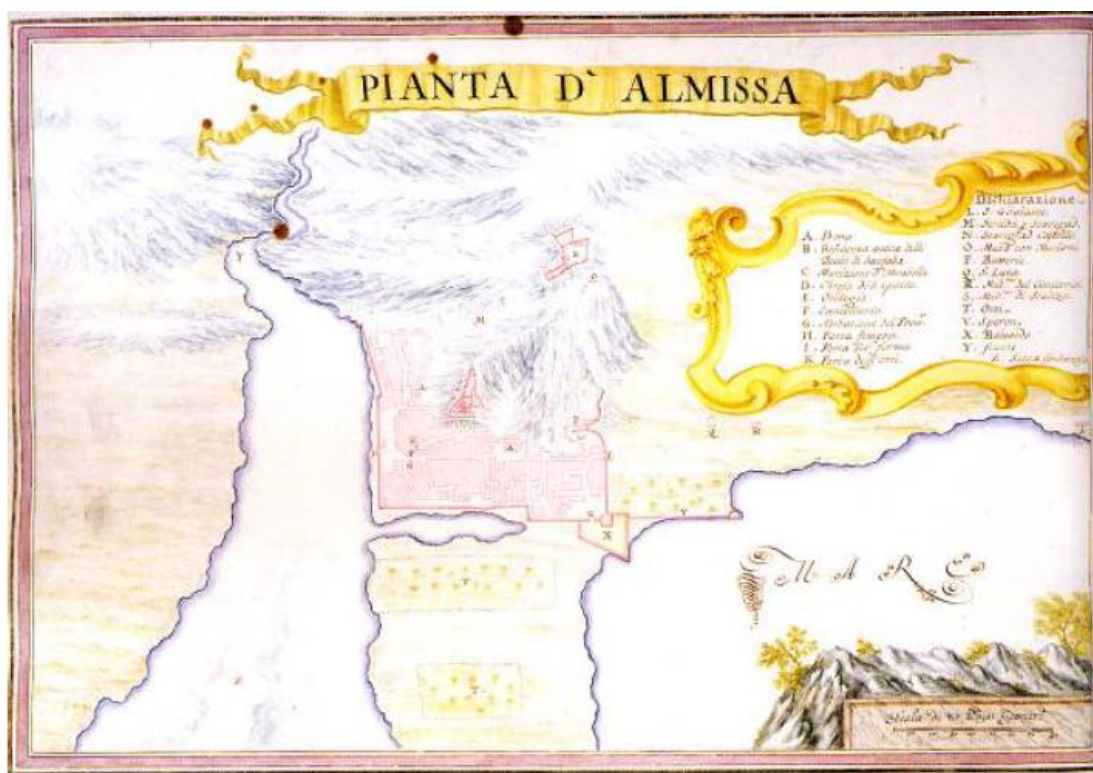
Slika 2: Angelo degli Oddi, *Prikaz Omiša*, 1584.

Slika 3: V. M. Coronelli, *Crtež Omiša*, 1688.

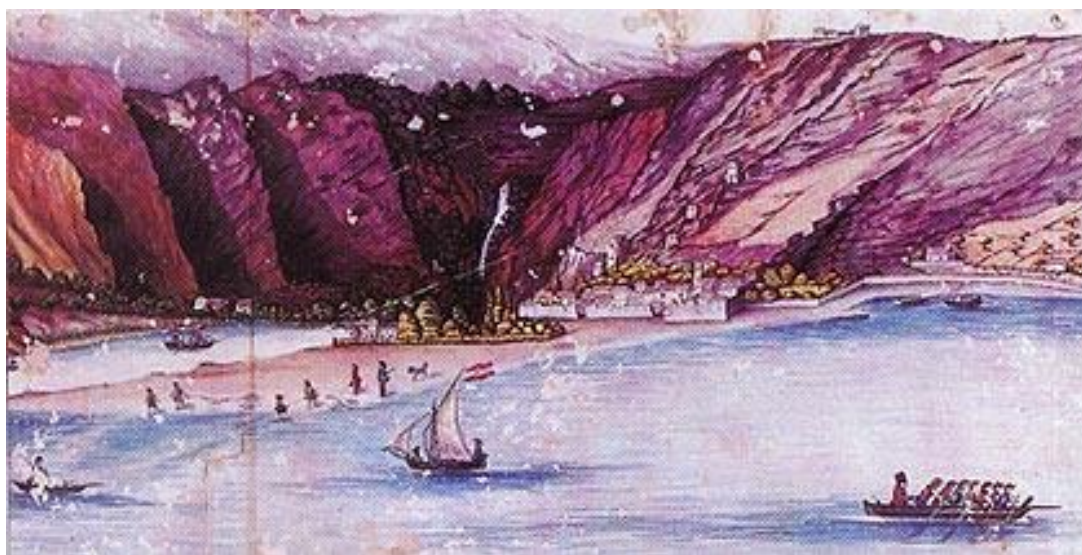
Slika 4: Giuseppe Juster, *Pogled na Omiš s mora*, 1708.

Slika 5: Giuseppe Juster, *Plan Omiša*, 1708.

Slika 6: Franjevački samostan i crkva Gospe od Karmela u Omišu

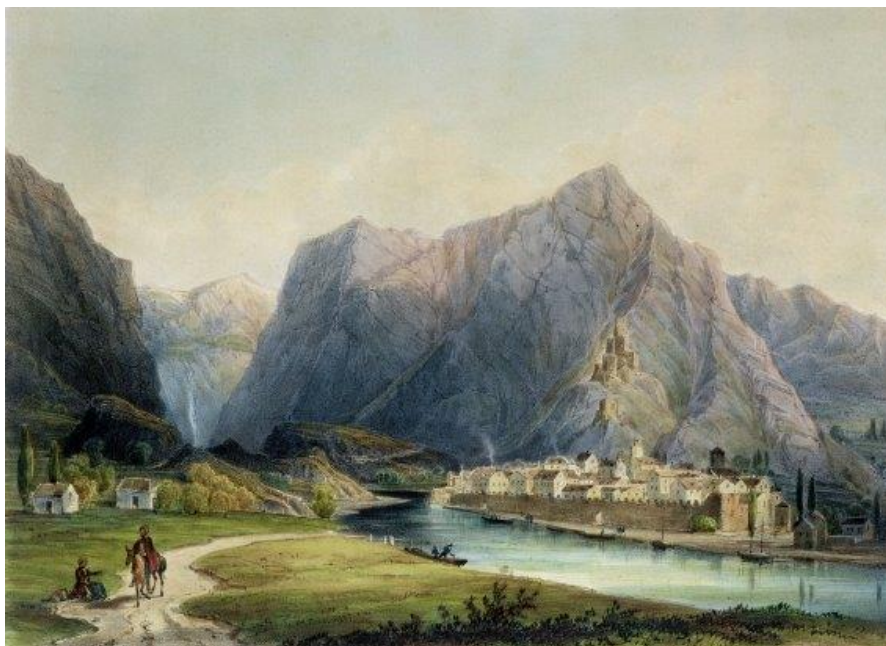
Slika 7: Antun Barač, *Omiš*, 1838.

Slika 8: Theodor Karacsay, *Omiš*, 1834.

Slika 9: Austrijski katastar Omiša iz 1834. godine

Slika 10: Johan Högelmüller, *Omiš na ušću Cetine u more*, ručno obojena litografija (A. Sandmann), 1847.

Slika 11: John Gardner Wilkinson (1848.), *Omiš s planinama iznad grada*, litografija Hullmandel & Walton, 1848.

Slika 12: Dolazak cara Franje Josipa I. u Omiš 1875. godine

Slika 13: Thomas Graham Jackson (1885), *Omiš, pogled na grad i Mirabellu*, 1887.

Slika 14: Franz Laforest, *Omiš pogled sa zapada*, fotografija, 1866.

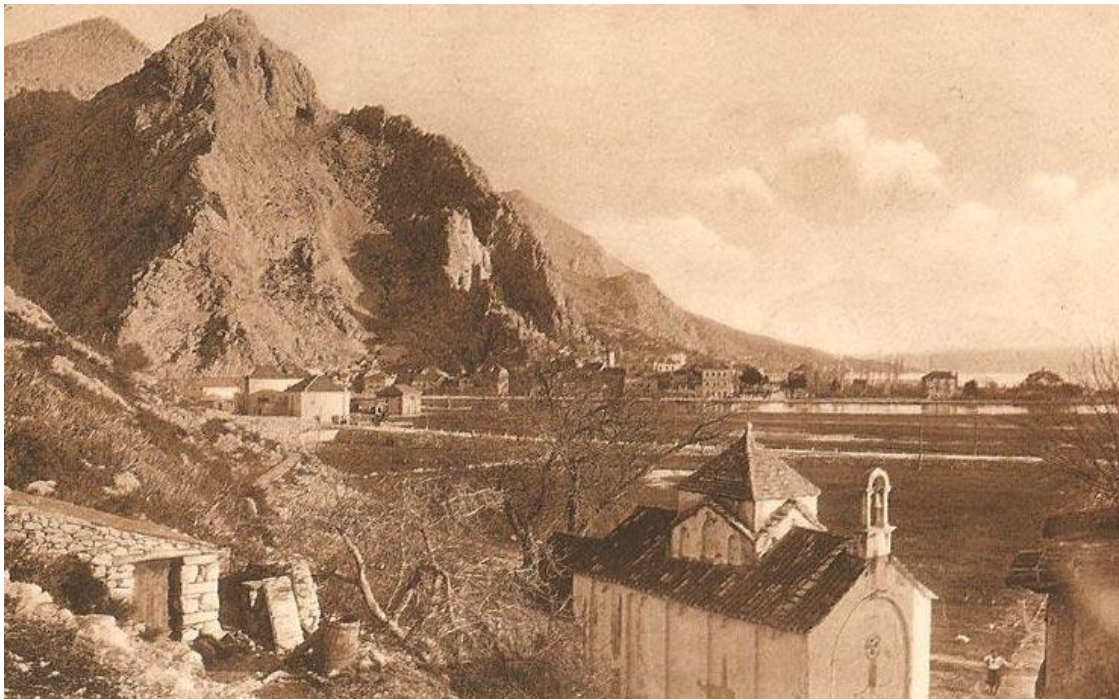
Slika 15: Antun Jelaska, *Omiš, pogled iz Lisičine*, fotografija, 1875.

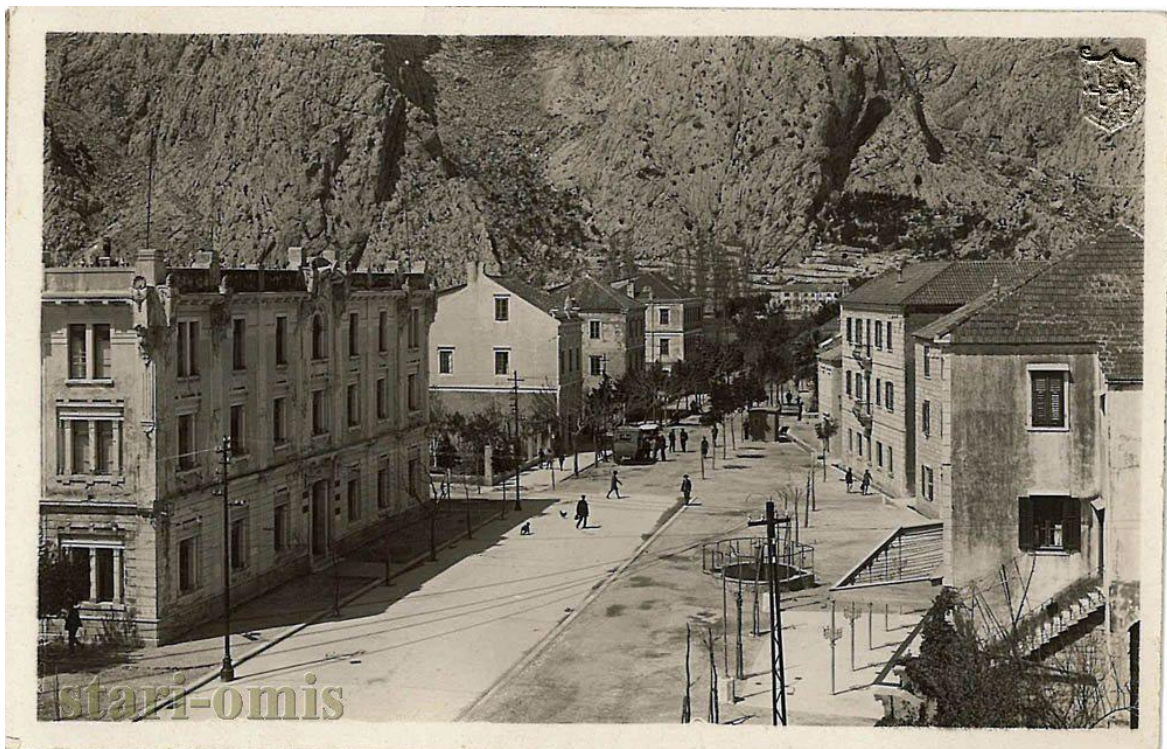
Slika 16: Edmund Misera, *Omiš, pogled iz Lisičine*, akvarel, 1880.

Slika 17: Omiš - David most, oko 1929. Izdanje GAM. U dnu razglednice se jasno vidi kapelica sv. Nikole i natpis o otvaranju ceste

Slika 18: Pogled s Prika prema Omišu

Slika 19: Omiš, Fošal, 1939.

Slika 20: Omiš, *Pučka štedionica*, 1915., "Naklada: Anton Stanić. Omiš"

Slika 21: *Omiš*, snimak nastao prilikom gradnje kuće Pavišić 1913./1914. godine. Izdavač razglednice je Anton Stanić iz Omiša.

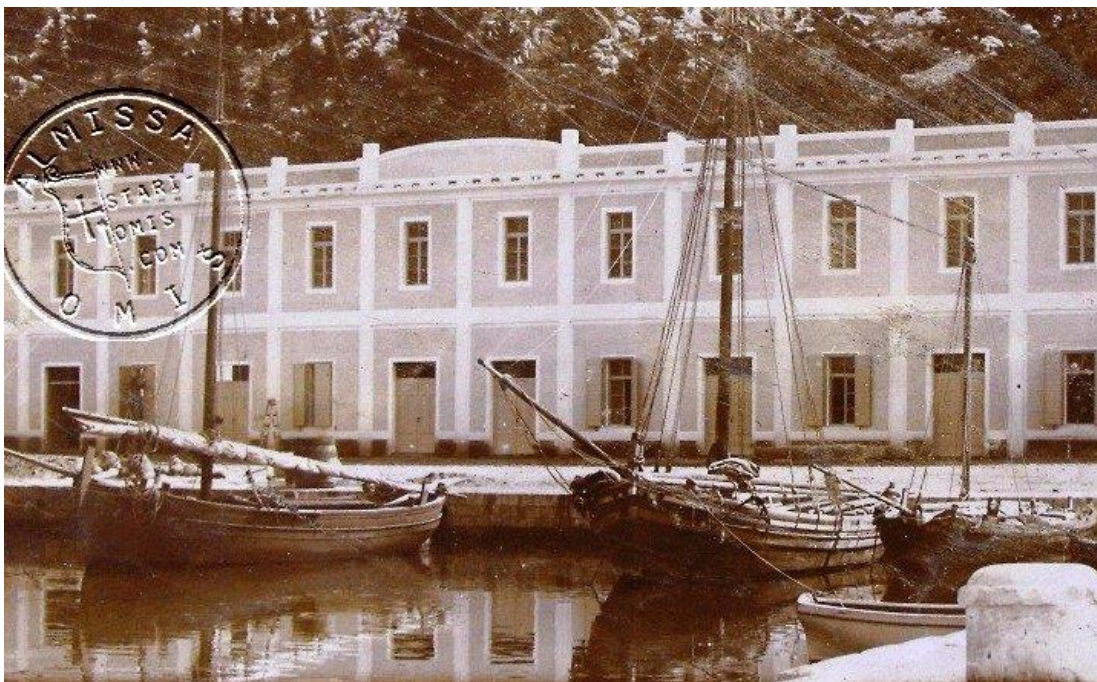
Slika 22: Tvornice Industrijske zajednice na Puntima, 1930-te.

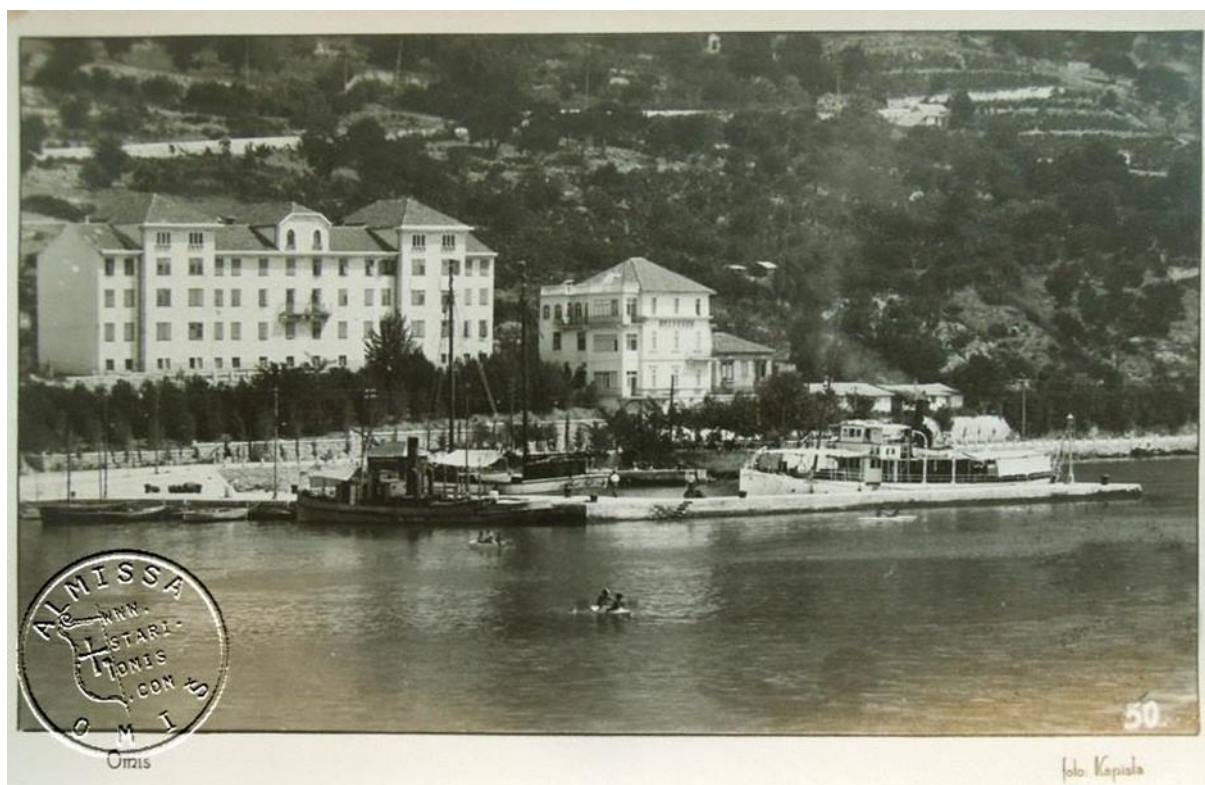
Slika 23: Omiš 1915. godine. Vidi se pročelje hotela *Dinara* te izgrađena kuća Pavišić. Između te dvije građevine smjestila se buduća tvornica tjestenine *Cetina*.

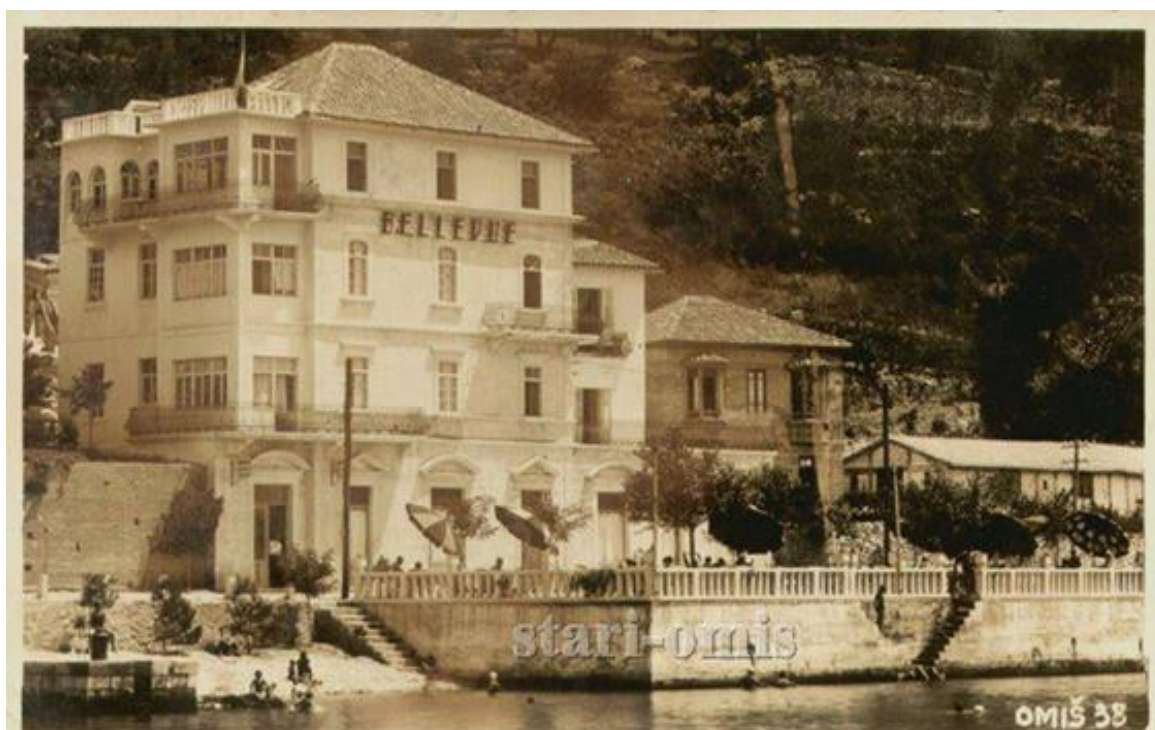
Slika 24: Tvornica tjestenine *Cetina*

Slika 25: Zgrada u omiškoj luci

Slika 26: Pogled na gradsku luku, stambenu zgradu poduzeća Le Trappe te hotel Bellevue, kasne 1930-te.

Slika 27: Josip Kapista, Hotel Bellevue, 1930-te.

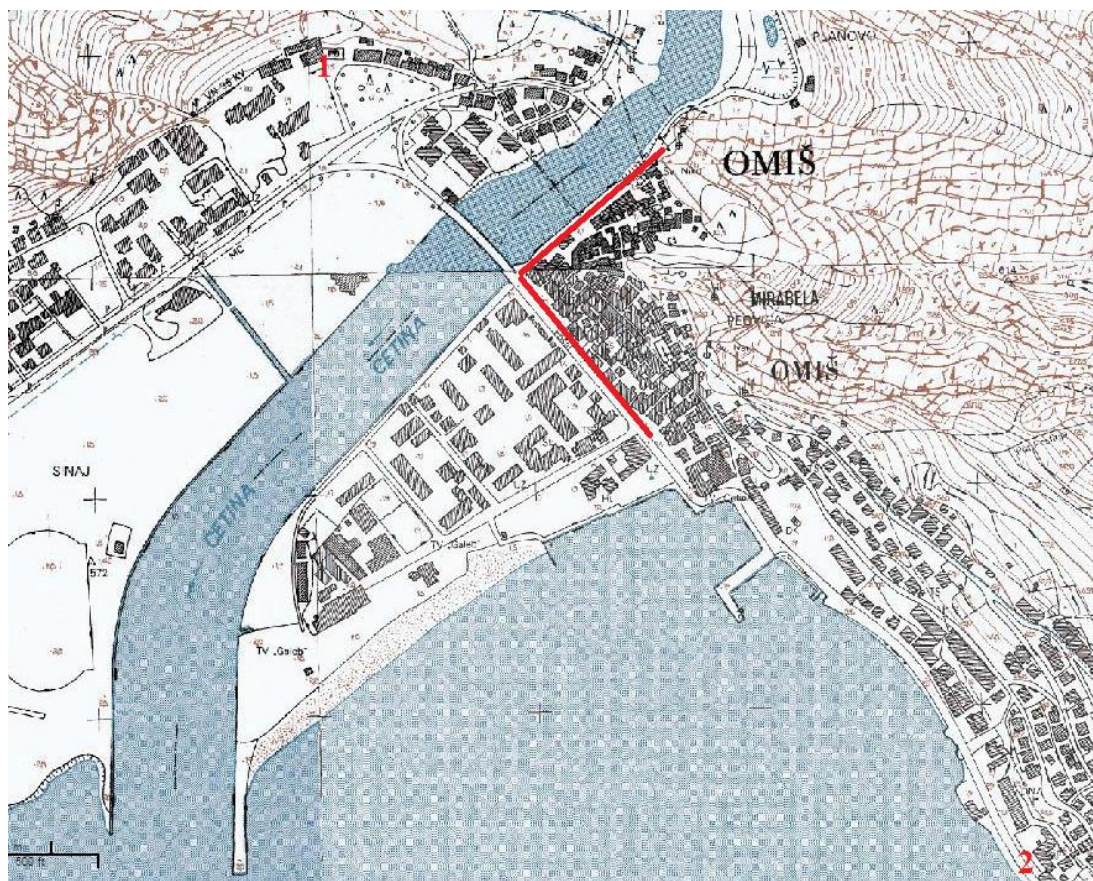
Slika 28: Josip Kapista, Omiška gradska plaža, 1930-te.

9.2. Karte

Prilog *Karte* obuhvatit će prezentaciju razvoja grada na slikovnom primjeru. Iako je katastarski prikaz preuzet s Interneta (<http://geoportal.dgu.hr/preglednik/?fsb=false>) i prikazuje današnje stanje grada, poslužit će kako bi se naznačile promjene tijekom vremena. Karta grada bit će reproducirana četiri puta i prikazat će promjene kroz četiri povijesne etape grada u razdoblju od 1797. do 1945. godine.

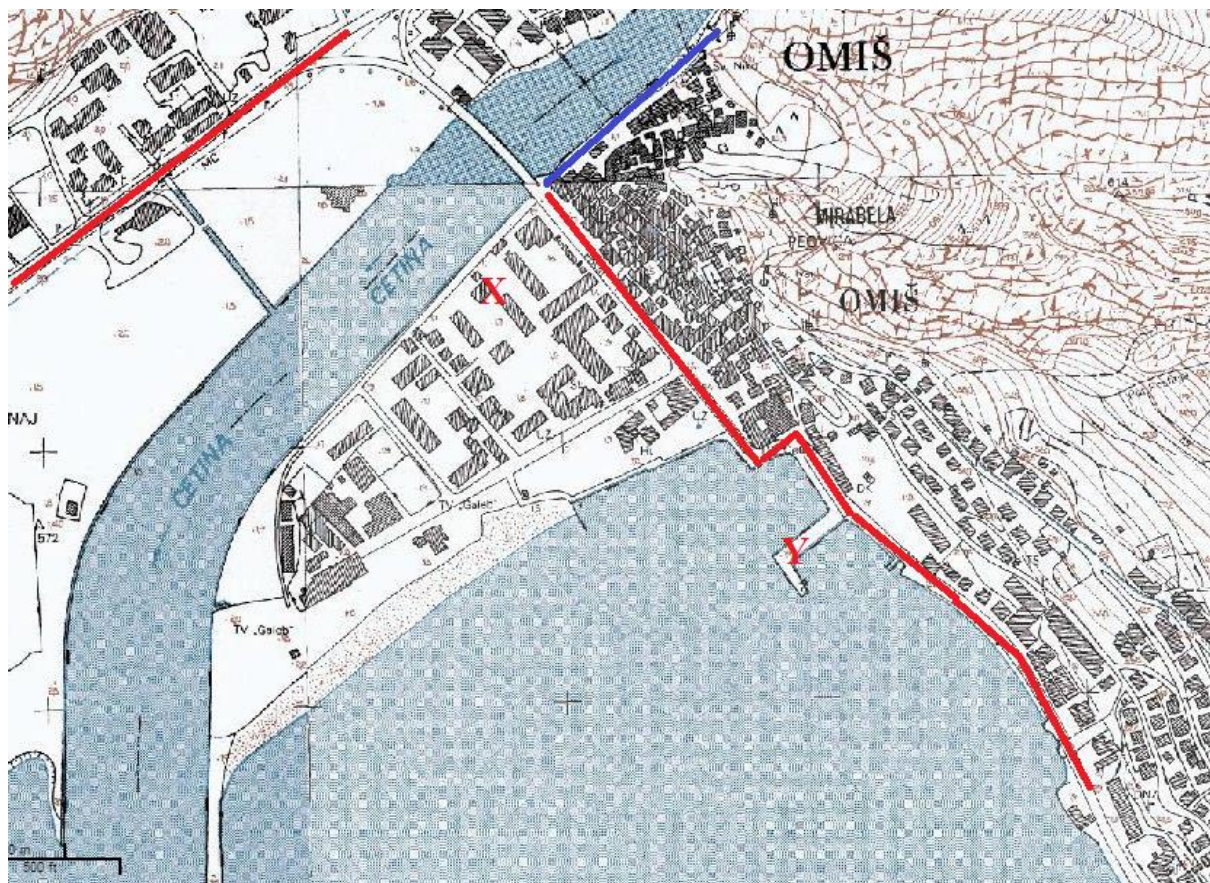
Prvo razdoblje: Slika grada pred pad Mletačke Republike

Diplomski rad bavi se prezentacijom grada od 1797. godine. Međutim, bitno je spomenuti i sliku grada prije pada Mletačke republike. Omiš je 1797. godine bio grad opasan zidinama, poluotok ispod zidina nije bio nastanjen, nego je bio vrt koji je opskrbljivao grad namirnicama. Na zapadnoj strani, preko rijeke Cetine, nalazi se predio *Priko* koje je najznačajnije zbog crkve Svetog Petra (1). Preko rijeke Cetine nije prolazio most, nego se nalazila drvena skela koja je spajala dvije obale. Druga sakralna građevina podignuta izvan zidina grada pripadala je franjevačkom redu. Oni su izgradili i samostan koji je vidljiv na veduti G. Justera iz 1708. godine. (2)

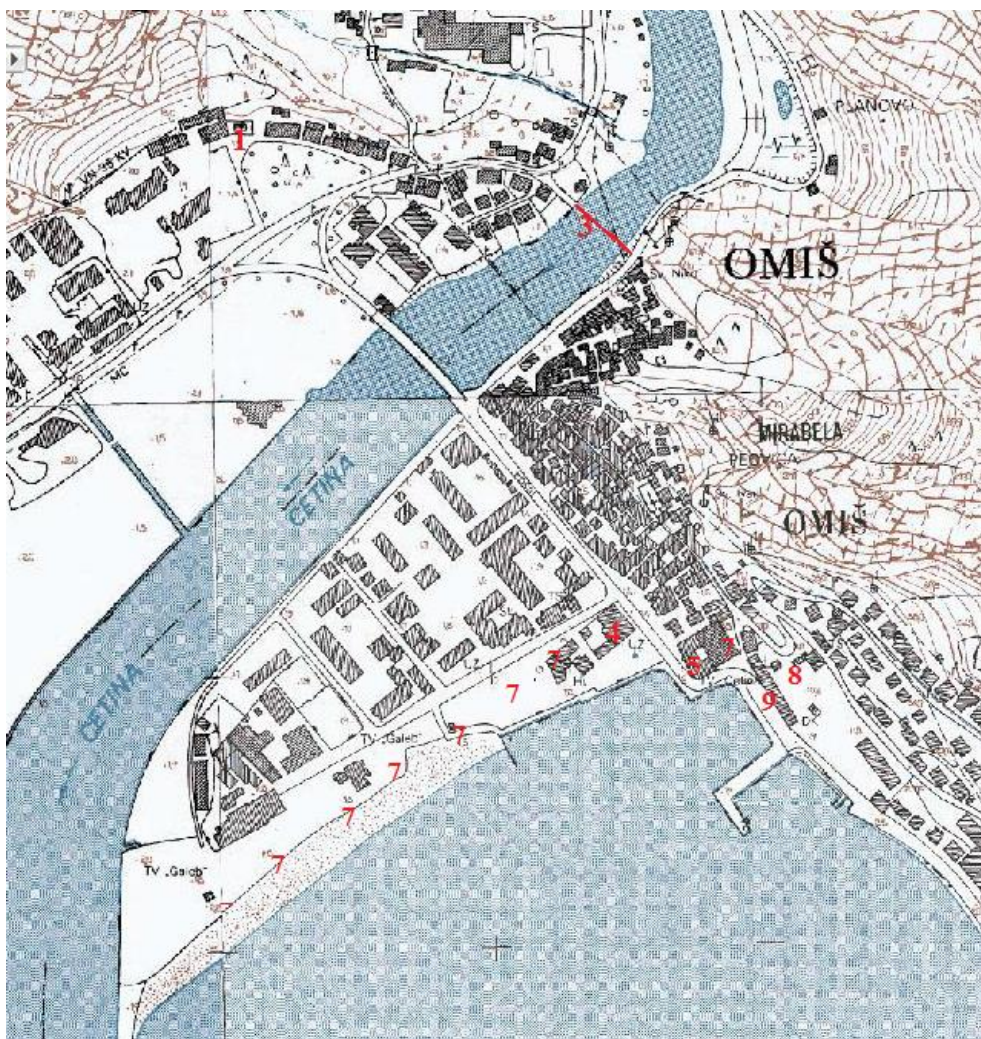
Drugo razdoblje: Od 1797. do 1896.

Nakon 1797. godine istočna obala Jadrana, ali i Omiš, dolazi pod kratkotrajnu vlast Austrije. Ubrzo se vlast promijenila te Omiš dolazi pod vlast Francuza. Ustupile su administrativne i upravne promjene. Počinje izgradnja makadamskih cesta koje su povezivale naselja. Ako usporedimo vedutu Omiša iz 1708. godine sa slikom grada iz vremena prve austrijske i francuske uprave, zaključujemo da nije bilo velikih razlika. O slici grada tog vremena svjedoče putopisi koji opisuju stanje grada s početka XIX. stoljeća. Grad se nije previše širio, zabilježen je početak rušenja gradskih zidina i širenja prema poluotoku na južnoj strani grada koje će početkom XX. stoljeća biti industrijska zona grada. Prema katastarskim dokumentima koji datiraju iz 1834. godine saznajemo o veličini grada, poljoprivrednim kulturama te stanovništvu. Budući da je novom upravnom podjelom Omiš postao prometno središte, pojačano je značenje cesta te prometna povezanost. Crvenom bojom na karti označena je cesta koja je prolazila kroz grad iz smjera Splita, dok je plavom bojom označena cesta koja je od sjevera grada vodila prema unutrašnjosti prateći istočnu obalu rijeke Cetine sve do Zadvarja. Oznaka X ukazuje na crkvu Svetog Luke koja je kasnije promijenila titular u svetog Franu. Na južnoj strani prometnice koja je vodila iz Splita prema istoku nalazila se gradska luka koja je uređena 1874. godine povodom dolaska cara Franje Josipa I.

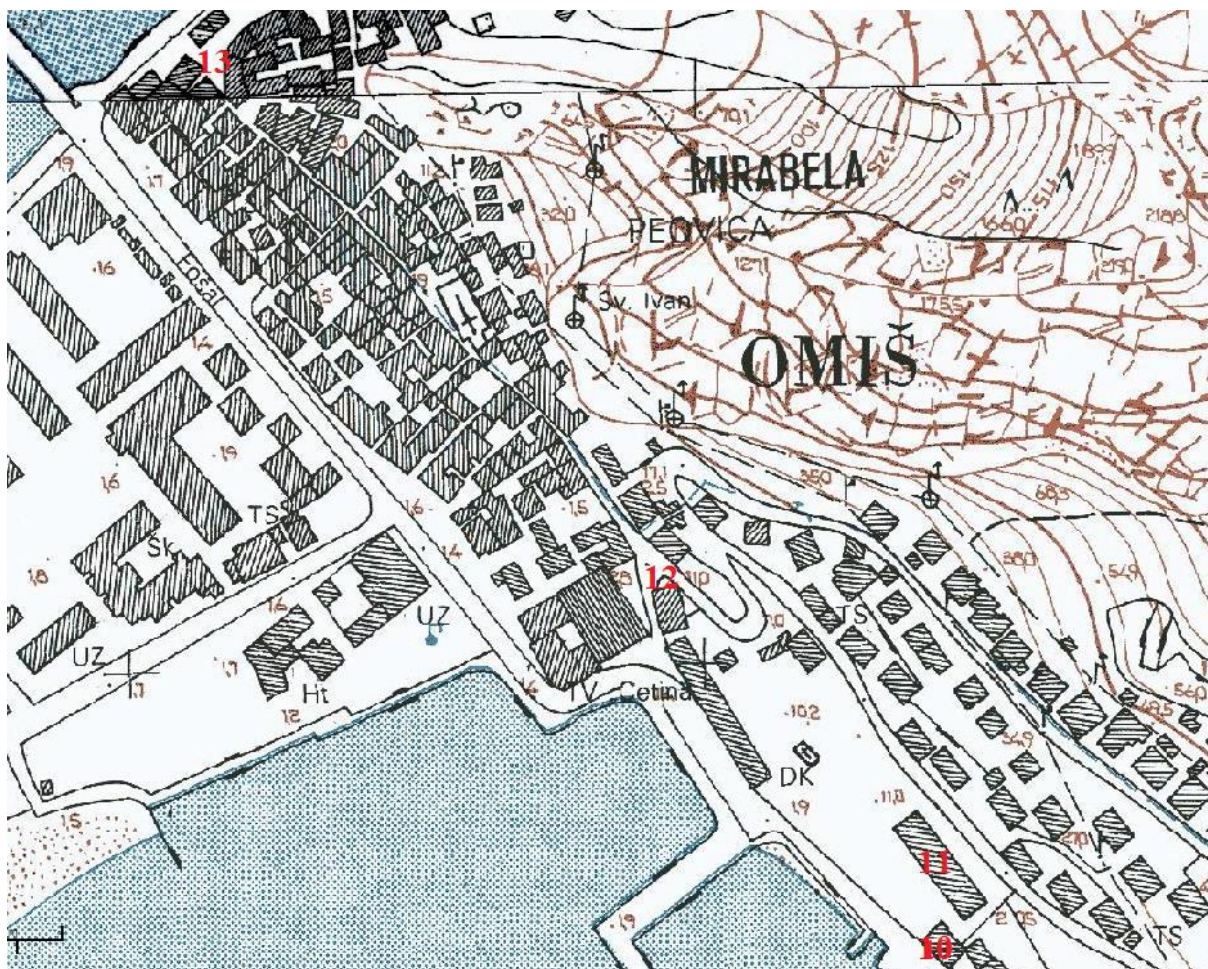
Treće razdoblje: Industrijalizacija

Izgradnja HE Kraljevac na Cetini označila je veliki industrijski zamah Omiša početkom prošloga stoljeća. Velika količina električne energije bila je dovoljna da opskrbi novonastale tvornice u gradu i njegovoj okolini. Također, podizanje David mosta (3) i povezivanje zapadne i istočne obale pojačalo je prometnu povezanost. Južna linija srušenih gradskih zidina prate tadašnje šetalište *Fošal*, danas istoimenu ulicu. Prema istoku na južnoj strani *Fošala* podigla se Stambena štedionica (4), dok je kuća Pavišić, izgrađena 1915. godine, podignuta nasuprot Štedionice (5). Industrijalizacija se najviše očitovala u osnivanju Industrijske zajednice koja je u svojem pogonu imala sedam tvornica (6) koje su se smjestile na današnjoj gradskoj plaži. Samostalno od Industrijske zajednice podignuta je tvornica tjestenine *Cetina* (7) koja se naslanja na kuću Pavišić. Na istočnoj strani grada, podno starog gradskog groblja (8), nalazi se nekadašnja zgrada Industrijske zajednice. (9)

Četvrto razdoblje: Međuratno razdoblje te slika grada do 1945. godine

Povoljna pozicija grada ne samo da je uvjetovala podizanje tvornica koje su označile novo doba za grad, ali i za stanovništvo, nego i početak razvoja turizma, pošto je velik broj stanovnika iz okolnih sela i mjesta došao u Omiš u potrazi za izvorom prihoda. Osim tvornica *Industrijske zajednice* i tvornice tjestenine podižu se i tvornice cementa u blizini Omiša, u Ravnicama. U gradu je postojalo više hotela, od kojih su najznačajniji *Bellevue* (10), iznad kojega se nalazila velika stambena zgrada poduzeća *La Trappe* (11). Na istočnom ulazu u grad, iza tvornice tjestenine, nalazio se hotel *Dinara* (12), dok je na zapadnoj strani na nekadašnjem glavnom trgu Trgu Ante Starčevića bio smješten hotel *Balkan* (13).

10. Popis literature

- BABIĆ, I. (1994.), *Od ubavog do gubavog: eseji, polemike i članci*. Književni krug, Split.
- BEDEN, I.-V. (1983.), Ucertani bedemi grada. „Odjek Mosora“ g. VII, br. 55, Omiš.
- BEZIĆ-BOŽANČIĆ, N. (1988.), *Građa za bibliografiju Omiša*. Omiš.
- BUŠIĆ, K. (1928.), *Samostan na Skalicama*. „Jadranska vila“ god. 1., br. 6, 1. prosinca 1928., Omiš.
- BUŠIĆ, K. (1928.), *Sjemenište ne Priku i njegov osnivačelj*. „Jadranska vila“ god. 1., br. 5, 1. studenoga 1928., Omiš.
- CELIĆ, J. (2008.), *Stanovništvo Omiša prema popisu iz 1806. godine*. „Omiški ljetopis“ 4, str.
- DE CONCINA, G. (1809.), *Viaggio nella Dalmazia litorale*. Liberale, Vendrame, Udine.
- DUPLANČIĆ, A. (2004.), *Omiš na grafikama i crtežima potkraj XIX. stoljeća*, „Omiški ljetopis“ 3, str. 86.-101, Omiš.
- FAGARAZZI, T. (2009.), *Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine od 1773. do 1845.* „Omiški ljetopis“ 5, str. 39.-78, Omiš.
- FAGARAZZI, T. (2011.), *Slikoviti zemljopis Omiša i Cetine (drugi dio)*. „Omiški ljetopis“ 6 str. 5.-55, Omiš.
- FIO, O. (1962.), *Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918*. Zadar.
- FORTIS, A. (2004.), *Put po Dalmaciji*. Marjan tisak, Split.
- GIEDION, S. (1969.), *Prostor, vrijeme, arhitektura*. Građevinska knjiga, Beograd.
- GOLDSTEIN, I. (2008.), *Hrvatska 1918.-2008*. EPH Liber, Zagreb.
- IVKOVIĆ, F. (1991.-1992.), *Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918*. „Arhivski vjesnik“ 34-35, str. 31.-51.
- Izabrana djela: Milićević, Nikola; Pupačić, Josip; Mihanović, Nedjeljko, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti; knj. 156.*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982.
- Jadran, br. 40, od 19. II 1920.
- JAVORČIĆ, I. (1981.), *Tako se kalio Šalavija*. Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split.
- LAVALLEÉ, J. (1802.), *Voyage pittoresque et historique de l'Istria et de la Dalmatie*. Paris.
- JURIĆ, Z.; VRANEŠEVIĆ, D. (2011.), *Zaštita kulturne baštine u putnim izvješćima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. „Godišnjak zaštite spomenika kulture“ 35, str. 23.-39, Zagreb.

- KATALINIĆ, I. (1841.), *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica veneta con un saggio sull'amministrazione pubblica Veneta e del Regno d'Italia*. Tip. Bernar. Piperata, Spalato.
- KATUŠIĆ, I. (1984.), *OMIŠ: povijesno-turistički vodič općine Omiš*. Turistički savez općine Omiš, Omiš.
- KEČKEMET, D. (1981.), *Grad za čovjeka: o dehumanizaciji suvremenog čovjeka*. Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- KOVAČIĆ, V. (1987.), *Omiš razvoj starog naselja*. Zagreb.
- KOVAČIĆ, V. (1992.), *Fortifikacije grada Omiša*. „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 16, str. 29.-40.
- LAKATOŠ, J. (1923.), *Industrija Dalmacije*. Jugoslavenski Lloyd, Zagreb.
- LOVRIĆ, J. (2008.), *Imotski franjevci osnivaju samostan u Omišu*. „Omiški ljetopis“ 4, str. 34.-52.
- LYNCH, K. (2000.), *The image of the city*. Mass. London The MIT Press, Cambridge.
- MARKOVIĆ, J. (2004.), *Urbanistički razvoj gradova primorske Hrvatske u XIX. stoljeću*. IPU: Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, str. 127.-136., Zagreb.
- MIHANOVIĆ, N. (2011.), *Fortisova opažanja u Putu po Dalmaciji*. „Omiški ljetopis“ 6, str. 319.-334, Omiš.
- MIMICA, B. (2003.), *Omiška krajina, Poljica, Makarsko primorje od antike do 1918. Godine*. Vitagraf, Rijeka.
- MIMICA, B. (2004.), *Dalmacija u 20. stoljeću*. Mozaik knjiga, Rijeka.
- TOMMASEO, N. (1986.), *Di Luigi Tommaseo scritti inediti*. Tip. Galileiana di M. Cellini, Firenze.
- NORBERG-ŠULC, K. (1975.), *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Preveo: Milutin J. Maksimović, Građevinska knjiga, Beograd.
- NOVAK, G. (1944.), *Prošlost Dalmacije: Sv. 2, Od Kandijskog rata do Rapallskog ugovora*. Hrvatski izdavačko bibliografski zavod, Zagreb.
- N. N. (1921.), Iz Omiša, *Novi list*, br. 238, 22. VIII. 1921.
- N. N. (1921.), Za razvoj domaće industrije, *Novo doba*, br. 50, 3. III. 1921.
- N. N. (1939.), Hrvatski dom u Omišu, *Novo doba*, br. 251, 17. X. 1939.
- N. N. (1934.), Mimice kod Omiša, *Novo doba*, br. 259, 2. XI. 1934.
- PEDERIN, I. (2009.), *Austrijska vlast u dalmatinskoj politici: (1878.-1914.)*. Matica Hrvatska, Zadar.

- PERIČIĆ, Š. (1980.), *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*. Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- PIPLOVIĆ, S. (2002.), *Počeci industrijske izgradnje u Omišu*. „Omiški ljetopis“ 1, str. 159.-178, Omiš.
- PIPLOVIĆ, S. (2009.), *Sakralne građevine omiškog kraja u XIX. stoljeću*. „Omiški ljetopis“ 5, str. 106.-127, Omiš.
- PIPLOVIĆ, S. (2011.), *Katastar Omiša iz prve polovice XIX. stoljeća*. „Omiški ljetopis“ 6, str. 161.-186, Omiš.
- POPOVAC, M. (1909.), *Franjevački samostan na Skalicama*. Omiš.
- PRIJATELJ, K. (1969.), *Likovna umjetnost u Dalmaciji u doba narodnog preporoda*. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri (zbornik radova), Zagreb.
- Redarstveni pravilnik za grad Omiš (1911.) Brzotiskom-Narodne Tiskare, Spljet.
- SANKOVIĆ-SIMČIĆ, V. (2000.), *Revitalizacija graditeljske baštine*. NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo.
- SCHENIDER, M. (1977.), *Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od 1800. do 1940.* Povijesni muzej hrvatske, Zagreb.
- SOLDO, J. A. (2005), *Grimanijev zakon: zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*. priredio Nikša Stančić. Golden marketing – Tehnička knjiga: FF Press – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- STAGLIČIĆ, M. (2004.), *Povijest povijesti umjetnosti u Dalmaciji u 19. stoljeću*. Zbornik I. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, str. 339.-342., Zagreb.
- STANČIĆ, N. (1980.), *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.* Institut za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu.
- STANIĆ GRIŠA, J. (1972.), *Na izvorima povijesti omiške, poljičke i krajiške općine 1911-1941*. Institut za historiju radničkoga pokreta Dalmacije – Split, Omiš.
- STANIĆ GRIŠA, J. (1983.), *Radnički pokret i socijalistička revolucija na području Omiša 1900.-1950.* Institut za historiju radničkoga pokreta Dalmacije, Split.
- ŠIDAK, J. (1988.), *Hrvatski narodni preporod Ilirski pokret*. Knjiga-Stvarnost, Zagreb.
- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Z. (2005.), *Industrija Hrvatske 1918. do 1941.* AGM, Zagreb.
- TEINOVIĆ, B. (2009.), *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci 1869-2009*. Katalog izložbe povodom 140 osnivanja, postojanja i djelovanja, Banja Luka.
- TOMASOVIĆ, J. (1926.), *Omiš*. Izdanje knjižare Tomasović, Omiš.
- TOMASOVIĆ, J. (1932.), *Omiš*, (2. izdanje). Izdanje knjižare Tomasović, Omiš.
- VOJNOVIĆ, I. (2008.), *Konzervatorski elaborat za uređenje Fošala u Omišu*. Split.

VRANDEČIĆ, J. (2002.), *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Dom i svijet, Zagreb.

ŽIŽIĆ, D.; MARASOVIĆ, K. (2014.), *Tvornica cementa i tvorničko naselje u Ravnicama pokraj Omiša*. „Prostor“ 22, str. 38.-49.

Internet izvori

1. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=170641395>, posjet 11. ožujka 2015.
2. <http://www.otk-ferdinandbudicki.hr/index.php/mediji>, posjet 11. ožujka 2015.
3. <http://www.theshipslist.com/ships/lines/lloydaust.shtml>, posjet 15. ožujka 2015.
4. http://www.viaggioadriatico.it/ViaggiADR/upload/cartella-patrizia/immagini-montenegro/la-nave-conte-mittrowsky.jpg/image_view_fullscreen, posjet 15. ožujka 2015.
5. http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Laforest/Laforest-014.htm, posjet 1. travnja 2015
6. http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Laforest/Laforest-014.htm, posjet 1. travnja 2015.

11. Popis ilustracija

Slika 1: Katastar Omiša iz 1834. godine

Izvor: http://www.das.hr/registar_fondova.php?a=opchine_view&ID=407, posjet 7. travnja 2015.

Slika 2: Angelo degli Oddi, *Prikaz Omiša*, 1584.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 12.

Slika 3: V. M. Coronelli, *Crtež Omiša*, 1688.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 13.

Slika 4: G. Juster, *Pogled na Omiš s mora*, 1708.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 18.

Slika 5: G. Juster, *Plan Omiša*, 1708.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 14.

Slika 6: Franjevački samostan na Skalicama u Omišu

Izvor: <http://www.stari-omis.com/ostalimotivi.htm>, posjet 8. svibnja 2015.

Slika 7: Antun Barač, *Omiš*, 1838.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 22.

Slika 8: Theodor Karaacsay, *Omiš*, 1834.

Izvor: VOJNOVIĆ, 2008: 20.

Slika 9: Austrijski katastar Omiša iz 1834. godine

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 57.

Slika 10: Johann Högel Müller, *Omiš na ušću Cetine u more, ručno obojena litografija (A. Sandmann)*, 1847.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 7.

Slika 11: John Gardner Wilkinson (1848), *Omiš s planinama iznad grada*, litografija Hullmandel & Walton, 1848.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 15

Slika 12: Dolazak cara Franje Josipa I. u Omiš 1875. godine

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 29.

Slika 13: Thomas Graham Jackson (1885), *Omiš, pogled na grad i Mirabellu*, 1887.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 35.

Slika 14: Franz Laforest, *Omiš pogled sa zapada*, fotografija, 1866.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 21.

Slika 15: Antun Jelaska, Omiš, pogled iz Lisičine, fotografija, 1875.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 31.

Slika 16: Edmund Misera, Omiš, pogled iz Lisičine, akvarel, 1880.

Izvor: FAGARAZZI, 2009: 33.

Slika 17: Omiš - David most, oko 1929. Izdanje GAM. U dnu razglednice se jasno vidi kapelica sv. Nikole i natpis o otvaranju ceste.

Izvor: <http://www.stari-omis.com/cetinadavidmost.htm>, posjet 4. travnja 2015.

Slika 18: Pogled s Prika prema Omišu.

Izvor: <http://www.stari-omis.com/>, posjet 5. svibnja 2015.

Slika 19: Omiš, Fošal, 1939.

Izvor: <http://www.stari-omis.com/>, posjet 5. svibnja 2015.

Slika 20: Omiš, Pučka štedionica, 1915., "Naklada: Anton Stanić. Omiš".

Izvor: <http://www.stari-omis.com/ulicetrgoviljudi.htm>, posjet 7. travnja 2015.

Slika 21: Omiš, snimak nastao prilikom gradnje kuće Pavišić 1913./1914. godine. Izdavač razglednice je Anton Stanić iz Omiša.

Izvor: <http://www.stari-omis.com/gradskaluka.htm>, posjet 7. travnja 2015.

Slika 22: Tvornice Industrijske zajednice na Punti, 1930-te.

Izvor: <https://kolekcionar.eu>, posjet 8. travnja 2015.

Slika 23: Omiš 1915. godine. Vidi se fasada hotela *Dinara* te izgrađena kuća Pavišić. Između te dvije građevine smjestila se buduća tvornica tjestenine Cetina.

Izvor: <http://www.stari-omis.com/gradskaluka.htm>, posjet 7. travnja 2015.

Slika 24: Tvornica tjestenine Cetina.

Izvor: [https://www.facebook.com/pages/Stari-](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos)

[Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos), posjet 9. travnja 2015.

Slika 25: Zgrada u omiškoj luci.

Izvor: [https://www.facebook.com/pages/Stari-](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos)

[Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos), posjet 8. travnja 2015.

Slika 26: Pogled na gradsku luku, stambenu zgradu poduzeća *Le Trappe* te hotel *Bellevue*, kasne 1930-te.

Izvor: http://www.almissa.com/omis_before/omis_before_02.htm, posjet 7. travnja 2015.

Slika 27: Jospi Kapista, *Hotel Bellevue*, 1930-te.

Izvor: [https://www.facebook.com/pages/Stari-](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos)

[Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos](https://www.facebook.com/pages/Stari-Omis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos), posjet 8. travnja 2015.

Slika 28: Josip Kapista, *Omiška gradska plaža*, 1930-te.

Izvor:

https://www.facebook.com/pages/StariOmis/256791157692297?sk=photos_stream&tab=photos, posjet 7. travnja 2015.